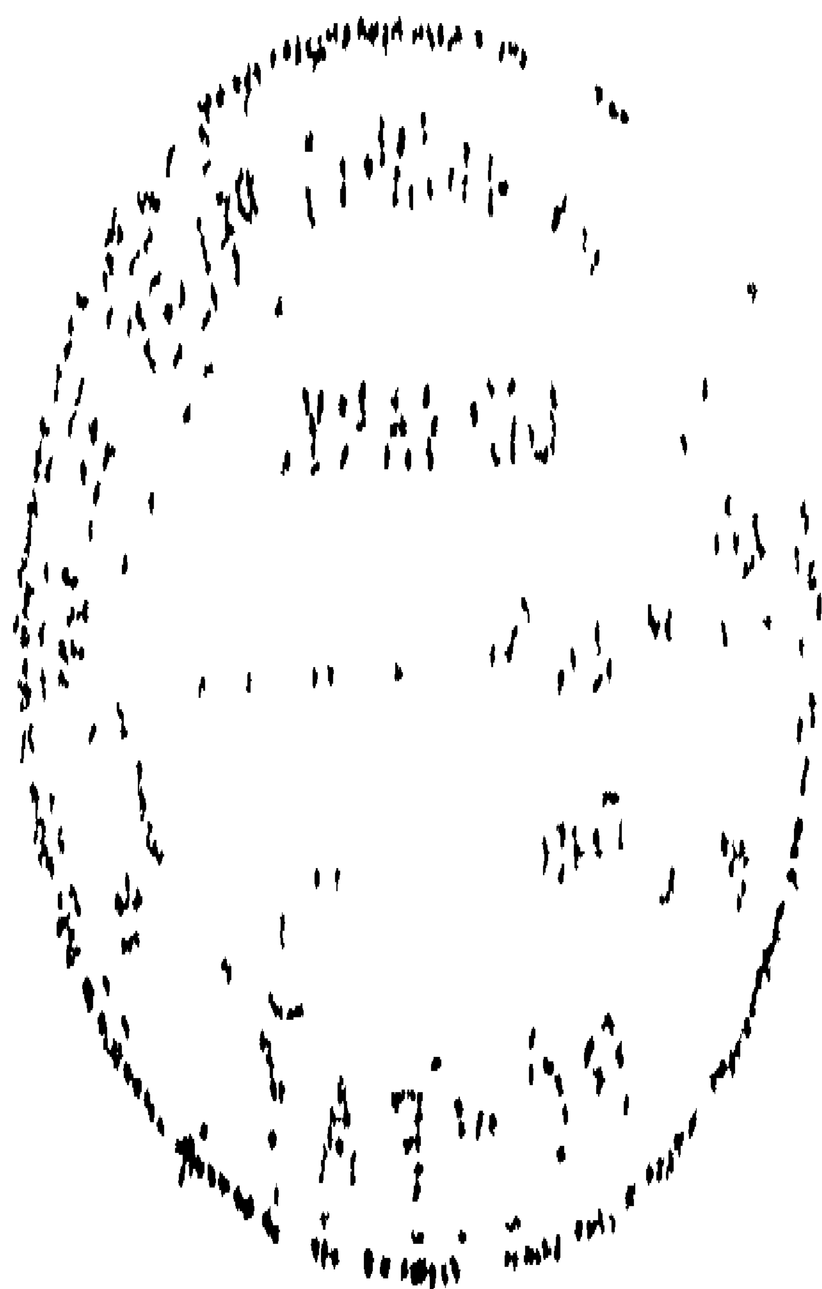
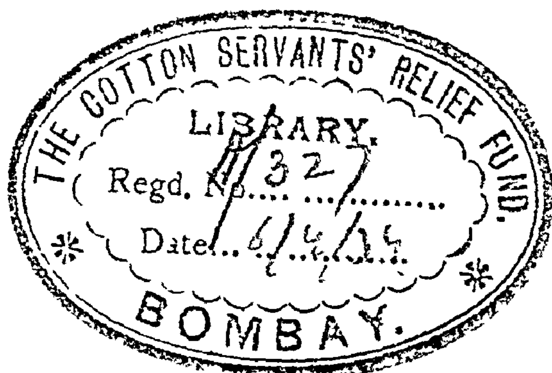

નામદાર મહારાજાશ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીનો

રાજ્યાભિષેક અને લગ્ન

(સંક્ષિપ્ત અહેવાલ)

'मनुष्य यत्न ईश्वर कृपा'

તૈયાર કરનાર

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

આવૃત્તિ ૧ લી — સંવત ૧૯૮૮
પ્રત ૫૦૦ — સને ૧૯૩૨

વિજ્ઞપ્તિ

પ્રુફો કાળજીપૂર્વક સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો છે; છતાં કેટલેક સ્થળે છાપ ભૂલો રહી ગઇ છે. એ માટે પાછળ શુદ્ધિપત્ર રાખવામાં આવ્યું છે, તે જોઇ, વાચવા વિનતિ છે.

પ્રકાશક: જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા, નાગરવાડા—**નડિયાદ.**
મુદ્રણસ્થાન: આદિત્ય મુદ્રણાલય: રાયખડ: **અમદાવાદ**
મુદ્રક: ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠક

ઉપોદ્‌ઘાત.

નામદાર મર્હુમ મહારાજાશ્રી ભાવસિંહજીએ પોતાનાં કુંવરીશ્રી મનહર કુંવરબાના લગ્ન પ્રસંગના બધા અહેવાલનું એક પુસ્તક તૈયાર કરાવ્યું હતું. એવો જ દાખલો આ પ્રસંગો–રાજ્યાભિષેક અને લગ્ન–નો રહે, એવા ઇરાદાથી એવી એક નોંધ તૈયાર કરવાનું કામ લગ્ન વ્યવસ્થાપક કમિટીએ મને સોંપ્યું હતું. અને તે કામ મારી પાસે આવી શકેલા કાગળો ઉપરથી તથા આ બધા પ્રસંગે મારી હાજરી હોવાથી હું જે જોઈ શક્યો તે ઉપરથી તથા દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોના અભ્યાસ તરફ, જે દૃષ્ટિથી મને જોવાના પ્રસંગો મારા ધંધામાં મળી શક્યા છે તે ઉપરથી, આ લેખ લખી કહાડવામાં આવ્યો છે.

આમાંની ત્રુટીઓ માટે અને વર્ણનમાં રહી ગયેલી હકીકત માટે મારૂં અજ્ઞાન જવાબદાર છે. મને પૂરાં પાડેલાં સાધનો માટે લગ્ન કમિટીનો ઉપકાર છે ભાવનગર જેવા સુરાજ્યના આ બે શુભ પ્રસંગનો અહેવાલ લખવાનું મને માન મળ્યું છે, તે માટે હું રાજ્યનો આભારી છું. હકીકત લખતાં લખતાં ઘણે ઠેકાણે અભિપ્રાય લખાઇ ગયો છે, તે બનેલા બનાવોનું તારતમ્ય જોવાની ટેવને લીધે છે. અને જ્યાં જ્યાં ભવિષ્યની સારી આશાઓ બતાવેલી છે, ત્યાં ત્યાં તો તે મહારાજાશ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીની કેળવણી, ચારિત્ર્ય અને એમના સ્વભાવ તરફના મોહને લીધે છે.

તટસ્થ નિરીક્ષણ અને ભવિષ્યની શુભેચ્છા, એ બધામાં, કોઇ વાંચનારને કે કોઇ વર્ગને ખુશી કરવાનો પ્રયાસ નથી. માત્ર ઉદ્‌ભવતા ખરા વિચારો અને દેખાતાં શુભ પરિણામો તરફ નજર રહ્યાથી આ વર્ણન પ્રેરાયેલું છે.

મને સોંપાયેલું કામ સફળ થયું છે કે નિષ્ફળ ગયું છે, એની પરીક્ષા કરવાનું હું કમિટીના મહેરબાન પ્રેસીડેન્ટ સાહેબ તથા તેના મેમ્બર સાહેબોને સોપી શકું મેં મારાથી બનતું કર્યું છે, એટલું જ માત્ર હું તો નિવહન કરી શકું.

મને મળેલી તક માટે હું કમિટીનો ફરીથી આભાર માનુ છું.

નડીઆદ તા. ૭ : ૩ : ૩૨ } જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

અનુક્રમણિકા.

લગ્ન.

નામદાર મહારાજા, ભાઇઓ અને સંબંધી વર્ગો પૃષ્ઠ ૧૦૧ થી ૧૦૪

મહારાજ
શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીનો
રાજ્યાભિષેક અને લગ્ન

ભાવનગર સંસ્થાન.

સંસ્થાનનો પ્રદેશ, ક્ષેત્રફળ અને વસ્તી.

ભાવનગર સંસ્થાન, કાઠીઆવાડ દ્વિપકલ્પમાં ખંભાતના અખાતની પશ્ચિમે ૨૧°૧૮' અને ૨૨°૧૮' ઉત્તરઅક્ષાંસ અને ૭૫°૧૫' તથા ૭૨°૧૮' પૂર્વ રેષાંશની વચ્ચે, તે અખાતને મથાળે આવેલું છે. સંસ્થાન દશ મહાલોમાં વિભક્ત છે; તે દસ્કોઇ, શિહોર, મહુવા, કુંડલા, લીલીઆ, ઉમરાળા, બોટાદ, ગઢડા, તળાજા અને પોર્ટ આલ્બર્ટ વિકટર છે. ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોએ મુલકનો દેખાવ ઘણો જુદો છે. ભાલ જેવો પ્રદેશ કયાંક સપાટ, ખારો, અને મેદાન છે. લીલીઆ ઉત્કૃષ્ટ શ્યામલ ભૂમિથી સમૃદ્ધ છે. ત્યારે કયાંક શિહોરના, કુંડલાના અને એવા મહાલોના ડુંગરા પહાડી ભૂમિનો ખ્યાલ આપે છે. આખો હવા, ખાસ કરીને દક્ષિણ કિનારાની, અતિશય ખુશનુમા છે અને ગરમ પ્રદેશોની ગરમી પણ ગુજરાતના જેટલી નથી.

સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ સુમારે ૨,૮૬૦ ચોરસ માઇલ છે.

ઇ. સ. ૧૯૩૧ ની ગણત્રી પ્રમાણે વસ્તી ૫,૦૦,૨૭૪ છે. જેમાં ૨,૫૭,૧૫૬ પુરૂષો અને ૨,૪૩,૧૧૮ સ્ત્રીઓ છે. કુલ વસ્તીમાંથી ૪,૩૩,૨૯૫ અથવા સુમારે ૮૬·૬ ટકા હીંદુ છે. અને ૪૨,૭૪૬ અથવા સુમારે કુલ વસ્તીના ૮·૫ ટકા મુસલમાન છે. એ ઉપરાત ૨૩,૫૭૯ જૈન, ૩૦૯ પારસી, ૨૭૭

ક્રિશ્ચિયન, ૨ યાહુદી અને જેમણે પોતાનો ધર્મ જણાવ્યો નથી એવી વસ્તી ૬૬ છે. છેલ્લા દસ વર્ષમાં હીંદુની સંખ્યામાં ૬૪,૩૨૦ અને મુસલમાનોની સંખ્યામાં ૫,૩૮૪ નો વધારો થયો છે.

સરકાર સાથેનો સંબંધ.

ઈ. સ. ૧૭૨૩ માં ભાવસિંહજી પહેલાએ ભાવનગર વસાવ્યું. કર્નલવૉકરનું જ્યારે સેટલમેંટ થયું ત્યારે ભાવનગરની ગાદીએ મહારાજા ભાવસિંહજીના પૌત્ર ઠાકોર વખતસિંહજી હતા. વખતસિંહજી ૧૭૭૨ માં ગાદી ઉપર આવ્યા હતા. ભાવનગર રાજ્યનો વિસ્તાર અને વ્યાપાર વધારવામાં મહારાજા ભાવસિંહજીના પુત્ર અખેરાજજી અને તેમના પુત્ર વખતસિંહજીએ ઘણો શ્રમ લીધો હતો. તેમ પાડોશના દરીઆમાં લુંટફાટનો ધંધો કરનારા ચાંચીયાઓને વશ કરવામાં પણ તેમને મહેનત પડી હતી. જ્યારે ૧૭૫૯ માં સુરત શહેર અને કિલ્લાનો કબજો સરકારે લીધો ત્યારે સરકારને પણ લાગ્યું હતું કે ચાંચીઆઓનો બંદોબસ્ત કરવામાં નજીકમાં નજીક મદદગાર થઇ શકે એવા ભાવનગરના રાજકર્તા છે. તા. ૧૨ મી ડીસે. ૧૮૦૭ ના પોતાના અગત્યના રિપોર્ટમાં કર્નલવૉકર પણ મુંબઇ સરકારને આ સંબંધમાં લખે છે કે "આ સમયથી ભાવનગરના રાજકર્તાઓ સાથેનો આપણો સંબંધ શરૂ થયો છે; જ્યારે આ ઇલાકાનાં વ્યાપાર અને વિકાસના સાધનો ઘણાં જ મર્યાદિત હતાં, ત્યારે ભાવનગરના રાજકર્તાઓની મૈત્રી, ઉત્કંઠા પૂર્વક અને કાળજીપૂર્વક વધારવામાં આવી." બ્રિટિશ રાજ્યની સાથે ભાવનગર રાજ્યનાં ઘણાં તહનામા થયા છે; તેની વિગતમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. એ બધાં એચીસન ટ્રીટી પુસ્તક ૬ માં નં. ૮૦ થી ૮૬ સુધીમાં છે.

પણ તેમાં તા. ૨૫ મી એપ્રીલ ૧૮૬૬ નો બ્રિટિશ સરકાર અને ભાવનગર વચ્ચેનો એક મહત્વનો કરાર દાખલ કરવામાં આવ્યો નથી. આ કરાર જે બાબત માટે છે, તે બાબત સબંધી અગાઉ થયેલા કરારો એથી રદ થાય છે. આ કરાર પ્રમાણે ભાવનગરના બંદરને બ્રિટિશ બંદરના સંપૂર્ણ હકો કીમતી બદલો લઇ આપવામાં આવ્યા છે. અને આ ઉપરાત સરકારની સાથે જુદી ગોઠવણથી ભાવનગર રાજ્યનાં નાના બંદરોને પણ બ્રિટિશ હીંદનાં (સ્વરાજ્યનાં) બંદરો તરીકે કબૂલ કરવામાં આવ્યા છે.

ગોહિલ રાજવંશ.

ભાવનગરના ગોહિલ રાજવંશના સ્થાપક ગોહિલ સેજકજી છે. શાલીવાહનથી ૨૦ મી પેઢીએ મોહોદાસ થયા. તેમના પૌત્ર ગોહિલ સેજકજીએ રાજપુતાનામાંથી સૌરાષ્ટ્રમા આવી પ્રદેશો જીતી ધીમે ધીમે પોતાની રાજ્યસત્તા જમાવી. એટલું જ નહી પણ પોતાના પુત્રોને પણ ગામો વહેંચી આપ્યાં. ગોહિલ સેજકજી બારમા સૈકામાં સૌરાષ્ટ્રમા આવ્યા. પણ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોથી જણાય છે કે ઇ. સ. ૮૧૨ ના અરસામાં ગોહિલો સૌરાષ્ટ્રમાં રાજ્યકર્તા હતા અને ગોઘાથી માગરોલ સુધીના દરીઆ કિનારા ઉપર તેમનો સત્તા વિસ્તાર હતો. સેજકજીએ સૌરાષ્ટ્રમાં સેજકપુર વસાવી ત્યા પોતાની રાજધાની બનાવી હતી.

દિલ્હીની મોગલ સત્તા નાશ પામી અને મરાઠી સત્તા બલવત્તર થઇ તે સમયે ગોહિલોની રાજધાનીનું શહેર શિહોર હતું. અને તે વખતે ભાવસિંહજી પહેલા, રાજકર્તા હતા. (૧૭૨૨–૨૩.) તેમને મરાઠા લશ્કર સાથે લડાઇમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. જો કે

લડાઇમાં મરાઠાઓની હાર થઇ હતી છતાં ભાવસિંહજીને આવા પ્રસંગો માટે શિહોર સલામત સ્થળ લાગ્યું નહીં. એથી એઓ ગોધાથી થોડા માઇલ ઉત્તરે ખાડીના મુખ ઉપર વડવા નામના ગામડામાં ગયા. અને ત્યાં ભાવનગરનો પાયો નાખી પોતાની રાજધાની સ્થાપી.

મહારાજા ભાવસિંહજી ઈ. સ. ૧૭૬૪ માં મરણ પામ્યા. તેમના પછી અખેરાજજી ગાદીએ આવ્યા. અખેરાજજીએ મોગલ સુબા મોમીનખાન સામે મરાઠાઓને મદદ આપી. તેમ, તળાજા અને મહુવાના કોળીઓને કબજે કરવા અંગ્રેજ સરકારને પણ સાહાય્ય કરી. વડોદરાના રેસીડેન્ટની વિનતિ ઉપરથી રઘુનાથરાવ પેશ્વાને અખેરાજજીએ આશ્રય આપ્યો હતો. અને પછી પોતાના વહાણમાં બેસાડી તેને મુંબઈ સુરક્ષિત પહોંચાડયો હતો. અખેરાજજી ૧૭૭૨ માં દેવ થયા. તેમના પછી વખતસિંહજી ગાદીએ આવ્યા. ગાદીએ આવતાં, તેમણે ખભાતના કબજામાંથી તળાજા લીધું. તેઓ હોશિયાર, કુશળ લડવૈયા અને ડાહ્યા રાજકર્તા હતા. તેમની કારકીર્દિમાં રાજ્યવિસ્તાર થયો. અને બ્રિટિશ સરકાર સાથે મૈત્રી સબંધ દઢ થયો. પણ તેમના રાજ્યકાળના અંતિમ ભાગમાં ગોઘા, ધંધુકા અને રાણપુર તાલુકામાં આવેલાં ભાવનગર રાજ્યના ગામો ઉપર બ્રિટિશ હકુમત સ્થપાઇ. આથી તેમને દુ:ખ થયું. પણ આ ગામો ૧૮૬૦ માં પાછાં રાજ્યની હકુમતમાં આવ્યાં. તેઓ ૪૪ વર્ષ રાજ્ય ભોગવી ૧૮૧૬ માં દેવ થયા. તેમના પછી વિજયસિંહજી ગાદીએ આવ્યા. તેમણે ૧૮૫૨ સુધી રાજ્ય કર્યું. ત્યાર બાદ તેમના પૌત્ર અખેરાજજી, જેઓ 'દાજીરાજ'ના નામે ઓળખાતા તેઓ ગાદીએ બેઠા. પણ બે વર્ષમાં જ તેમનું

અવસાન થયું. ૧૮૫૪. તેમને પુત્ર નહી હોવાથી તેમના ભાઇ જસવતસિંહજી ગાદીએ બેઠા. ઠાકોરશ્રી જસવતસિંહજીએ ૧૮૫૭ ના બળવામા સરકારને બધી શકય મદદ કરી હતી. અને તે સેવાના બદલામા તેમને કે. સી. એસ. આઈ. નો ચાંદ એનાયત થયો હતો. આ ચાંદ મેળવનાર કાઠીઆવાડના રાજ્યકર્ત્તાઓમાં તેઓ પહેલાજ હતા. નામદાર ઠાકોરશ્રી જસવતસિંહજી ૧૮૭૦ ના એપ્રિલની ૧૧ મી તારીખે દેવલોક પામ્યા. આ વખતે તેમના પુત્ર ઠાકોરશ્રી તખ્તસિંહજી બાળક હતા. એથી સરકારના હુકમથી સંયુક્ત રાજ્ય વહીવટ દાખલ થયો. અને સંયુક્ત વહીવટના વહીવટદારો તરીકે મી. ઇ. પરસીવલ આઇ. સી. એસ. અને મી. ગૌરીશકર ઉદયશંકર ઓઝા, સી. આઇ. ઇ. નીમાયા. સયુક્ત વહીવટ ૫ મી એપ્રિલ ૧૮૭૮ સુધી ચાલ્યો. અને પછી ઠાકોરશ્રી તખ્તસિંહજીને રાજ્યગાદી સુપ્રત થઇ.

મહારાજા તખતસિંહજી

ભાવનગરના નરેશો.

એવાં ઘણા થોડાં રાજ્યો હશે કે જેમાં નરેશો ઉત્તરોત્તર વધારે કાબેલ, વધારે પ્રજા પ્રીતિવાળા, પોતાના સુખ કરતાં પ્રજા અને રાજ્યની આબાદીમાં વધારે ઉત્સુકતાવાળા અને રાજ્યની જમાવટ કરવામાં ખંતવાળા હશે. પાછળ ટુંકમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, ભાવનગર રાજ્યને સુદૃઢ અને વિસ્તારવાળું કરવામાં એક પછી એક આગળ જનારની પદ્ધતિએ ચાલવાવાળા નરેશો ઉત્પન્ન થયા છે; એ, આ રાજ્યનું મોટું શુભ નસીબ છે.

પહેલાંનો જમાનો.

અંગ્રેજ સરકારના રાજ્ય નીચે હીંદ, સુખ શાંતિમાં જેમ આગળ આગળ પ્રગતિ કરતું ગયું તેમ તેમ રાજાઓની કેલવણી, પશ્ચિમની પદ્ધતિએ અપાવા લાગી. રાજ્ય પ્રણાલિકામાં એજ પદ્ધતિ પ્રમાણે ફેરફાર અને સુધારણા થવા લાગ્યાં. અને બ્રિટિશ હીંદની પ્રજાનું સુખ તથા ત્યાં થતા સુધારા જોઇને દેશી રાજ્યોની પ્રજાને જે આગળ ધપવાની ઉત્કંઠા થાય તેને અનુમોદન આપનારી રાજ્યનીતિ દેશીરાજ્યોમાં પણ આવવા લાગી.

પ્રાયશઃ જૂના વખતના રાજાઓ કેળવાયેલ કરતાં વધારે લડાયક હતા. સંરક્ષણનું, રાજ્યને દૃઢ કરવાનું અને રાજ્યને

વધારવાનું કામ એમની ઉપર હતું. જ્યારે રાજ્યનો કારભાર મુત્સદ્દી વર્ગના હાથમાં હતો. શાંતિનો જમાનો આવ્યો ત્યારે વિચાર સામગ્રીને તરવારની જગા લેવાની જરૂર પડી. અને ઇલ્મને રસ્તે નરેશોને ચાલવું પડ્યું.

રાજકુમાર કૉલેજની સ્થાપના.

સમાજમાં કેલવણીના પ્રચાર માટે તે વખતે નિશાળોની સ્થાપના થતી જતી હતી; પરંતુ રાજકુમારોની કેલવણી માટે કોઇ સસ્થા ઉભી થયેલી ન હતી. લગભગ ૫૫ વર્ષ ઉપર કાઠીઆવાડમાં એક રાજકુમાર કૉલેજ સ્થાપીને કાઠીઆવાડનાં સંસ્થાનોના રાજકુમારોને કેલવણી આપવાનો પ્રબંધ શરૂ થયો. તથા મી. મેકનૉટન જેવા બાહોશ, સુશીલ અને ઉમદા ખવાસના એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થની, એ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે નીમણૂક થઇ.

રાજકોટની એ રાજકુમાર કૉલેજના શરૂઆતનાં વિદ્યાર્થી તરીકે જુનાગઢના નવાબ સાહેબ સર બહાદુરખાનજી, ભાવનગરના મર્હુમ મહારાજા સર તખ્તસિંહજી, મોરબીના ઠાકોર સાહેબ સર વાઘજી, અને લીંબડીના સર જસવતસિંહજી તથા ત્યાર પછી તુરત ગોંડલના હાલના નામદાર મહારાજા સર ભગવતસિંહજી એમાં દાખલ થયા. આ સર્વ રાજા સાહેબોનો ઉછેર, કેલવણી અને તેમનાં રાજકાર્યની કાબેલીયતનો ઇતિહાસ જેમના જાણવામાં હશે, તેઓ કહી શકશે કે એમની કેલવણી કેવી ફતેહમંદ નીવડી હતી. આ બધા નરેશોનાં નામ કાઠીઆવાડમાં પ્રખ્યાત છે.

આ સમયનાં રાજ્યોનો સગીર વહીવટ.

મહારાજા સર તખ્તસિંહજી રાજ્યનીતિજ્ઞ નરેશ હોવા

ઉપરાંત ઘણાજ ઉદાર રાજ્યકર્તા હતા. એમની બાલ્યાવસ્થામાં રાજ્યનો કારભાર મી. પરસીવલ અને રાજ્યનીતિજ્ઞ ગૌરીશંકર ઉદયશંકરથી ચલાવવામાં આવતો હતો. મોરબી, ગોંડલ અને લીંબડીમાં પણ તે વખતે સગીર રાજ્ય વહીવટ હતો. એ બધાં રાજ્યોનો વહીવટ જો કે સારી સ્થિતિમાં મૂકી જવામાં આવ્યો હતો; તો પણ એ સર્વમાં ઊંચી કોટિની સ્થિતિ ભાવનગર-રાજ્યે પ્રાપ્ત કરી હતી.

શ્રીયુત ગગા ઓઝા.

શ્રીયુત ગગા ઓઝાનું નામ કાઠીઆવાડના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ભાવનગરની ઉન્નતિમાં એમનો કેટલો હિસ્સો હતો, તે સર્વ કોઇના જાણવામા છે. એમની દેખરેખ નીચે સારી રીતે ઉછેર પામીને મહારાજા તખ્તસિંહજી સુદૃઢ થતા આવતા ભાવનગર રાજ્યના ધણી થયા.

રેલ્વે અને મહારાજા તખ્તસિંહજીનો રાજ્યાભિષેક.

બાલ રાજ્ય વહીવટ દરમિયાન કાઠીઆવાડમાં રેલ્વેનું પ્રથમ સાહસ ભાવનગરની બચેલી ઉપજમાંથી શરૂ થયું. અને લગભગ ૦॥। કરોડ રૂપીઆના ખર્ચે ભાવનગર–વઢવાણ અને ઢસા સુધી રાજ્યે રેલ્વે બાંધી.

૨૧ વર્ષની ઉમરે મહારાજા તખ્તસિંહજીનો રાજ્યાભિષેક થયો. એ દિવસ–ભાવનગરની પ્રજા માટે અને બાળ વહીવટના કારભારીઓને માટે–મગરૂબ દિવસ હતો. મહારાજા તખ્તસિંહજી જેવા ઉદાર, દયાળુ અને પ્રાતઃસ્મરણીય નરેશની છાયામાં કોણ મગરૂબ ન થાય ?

ગગા ઓઝાનું વાનપ્રસ્થ.

વૃદ્ધ છતા ગગા ઓઝાનો કારભાર મહારાજા તખ્તસિં-

હજીના રાજ્યાભિષેક પછી પણ થોડો કાળ ચાલુ રહ્યો. અને એક વર્ષ નહીં થયું હોય ત્યાં એ વૃદ્ધ પુરૂષે વાનપ્રસ્થ સ્વીકાર્યું. રાજ્યે એમને મળતા પગારનું પેન્શન કરી આપ્યું. અને એમની જગાએ એમના આસિસ્ટંટ દીવાન સામલદાસ પરમાણંદદાસની મુખ્ય દીવાન તરીકે નીમણોક કરી. શ્રીયુત ગગા ઓઝાની પ્રણાલિકા ઉપર સામલદાસનો રાજ્યકારભાર ચાલવા લાગ્યો. પણ તેમાં સવિશેષ બુદ્ધિચાતુર્યનો ઉમેરો થયો હતો તેમ તે વખતના અનુભવીઓ કહે છે.

કારભારી પદે વિઠ્ઠલભાઇ.

સને ૧૮૮૪ માં નરેશના અફસોસ અને લોકોની દીલગીરી વચ્ચે શ્રીયુત સામલદાસજીનો સ્વર્ગવાસ થયો. કદરદાન મહારાજા તખ્તસિંહજીએ તેમના જ્યેષ્ટપુત્ર વિઠ્ઠલભાઇને એમની જગાએ કારભારી પદે નિયત કર્યા. પિતાની પદ્ધતિના અનુભવભાળા–વખતે એમના જેવા ચાતુર્યવાન નહીં તો–વિશુદ્ધ હૃદયવાળા અને રૈયતના શુભ ચિંતક વિઠ્ઠલભાઇએ, ઘણાં વર્ષ સુધી એકહથ્થુ ફતેહમંદી ભરેલો રાજ્ય કારભાર કર્યો.

કૌંસીલ પદ્ધતિથી કારભાર.

મહારાજા તખ્તસિંહજીના વિચારથી કે એમને મળેલી સલાહથી કે રાજકારણમાં કાળ, કોઇ કોઇ વખત જે ફેરફારો –બહારના માણસો નથી જાણી શકતાં તેવા ફેરફારો–કરે છે તેના કારણથી, રાજ્ય વહીવટની ચાલુ પદ્ધતિને બદલે કૌંસીલ પદ્ધતિથી કારભાર ચલાવવાનું ૧૮૮૮ ની સાલમાં નક્કી થયું; જેમાં તે વખતના ગવર્નર લૉર્ડ રેમી સંમતિ હતી એમ કહેવાય છે.

કૌંસીલનું બંધારણ.

હાલના જમાનામાં ભણી ગણી તૈયાર થયેલા નરેશો પોતાની

અનુકુલતા પ્રમાણે પસંદ પડે એ પદ્ધતિએ રાજ્યવહીવટ ચલાવે છે; જ્યારે તે સમયમા તો પદ્ધતિમા ફેરફાર થતો ત્યારે ખાનગીમાં મિત્ર તરીકે પોલીટીકલ ઑફીસરોને કાને વાત નાખી દેવાનો રિવાજ હશે એમ લાગે છે. કૌંસીલના મેમ્બર તરીકે સમર્થ એવા ચાર અધિકારીઓની નીમણોક થઈ. મુખ્ય દીવાન સાહેબ વિઠ્ઠલભાઈ, દીવાન અને વડા સભાસદના હોદ્દાથી નિયત થયા હતા. જ્યારે ગગાભાઇના જ્યેષ્ટ પુત્ર રા. રા. વજલભાઇ નાણાં પ્રકરણી ખાતાના સભાસદ, મી. પ્રોકટર સીમ્સ જાહેર બાંધકામ ખાતાના સભામદ અને મી. મંચેરજી (હાલના સર મંચેરજી) ન્યાય ખાતાના સભાસદ તથા ડો. બરજોરજી વધારાના સભાસદ નીમાયા હતા. કાબેલીયત, અનુભવ અને રાજ્ય ભક્તિમાં આથી વધારે સારી મંડળી આજ શોધવી મુશ્કેલ પડે એમ ઘણાને ભાસે છે.

[illegible]

મરહૂમ નામદાર મહારાજાશ્રી સર ભાવસિંહજી, કે સી એસ આઈ

કુમાર પ્રિન્ટરી અમદાવાદ

મહારાજા ભાવસિંહજીનો રાજ્યાભિષેક.

મહારાજા સર તખ્તસિંહજીનું હૃદય અચાનક બંધ પડી જવાથી ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના જાનેવારી માસમાં તેમનું અવસાન થયું, ત્યારે આ કૌંસીલ પદ્ધતિએ રાજ્ય ચાલતું હતું. મર્હુમ મહારાજા ભાવસિંહજી જે મહારાજ કુમાર હતા તેમનું વય તે વખતે લગભગ ૨૧ વર્ષનું હતું. એટલે તે વખતના ધોરણ પ્રમાણે ગાદીનશીન થવાને તેમની યોગ્ય ઉમર હતી. ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૩ મી તારીખે તે નામદારનો યથાવિધિ ફુલ સત્તાથી રાજ્યાભિષેક થયો અને કૌંસીલ પદ્ધતિએ રાજ્ય-વહીવટ ચાલવો શરૂ રહ્યો.

કરજવાળું રાજ્ય.

મહારાજ તખ્તસિંહજીની ઉદારતાને લીધે હોય કે કૌંસીલ પદ્ધતિએ, નાણા પ્રકરણી ખાતા ઉપર રાખવી જોઈએ તેટલી સંભાળના અભાવને લીધે હોય કે નિયમસર બજેટ થવાની શિથિલતાને લીધે હોય—ગમે તે કારણે હોય—પણ મહારાજા ભાવસિંહજીને નસીબે કરજવાળું રાજ્ય અને ખાલી તીજોરી આવ્યાં હતા. એમ સમજાય છે, કે જે સ્થિતિના સામે ઝુંબેશ કરવામાં એમને પોતાની ઘણી હોશિઆરી, બહુ ધીરજ અને શાંતિ ખરચવાં પડયાં હતાં.

મહારાજા ભાવસિંહજીનું બાળવય.

મહારાજા ભાવસિંહજીનું બાલવય બહુ સુખમાં ગયેલું જણાતું નથી. એમનું મોસાળ ગોંડલ હતું. અને માતુઃશ્રીનું મરણ, એમનો જન્મ થયા પછી તુરત થવાને લીધે એમના ઉછેરનું કામ ગોંડલનાં માતુઃશ્રી મોંઘીબા સાહેબની છાયામાં થયું હતું. એટલે નાનપણથી જ એમને ભાવનગરની બહાર રહેવું પડયું હતું. અને નિશાળે ભણવાની ઉમર થઇ ત્યારથી રાજકોટ રહેવાનું થતું. રાજકોટમાં બે ત્રણ વર્ષ રહ્યા પછી મી. (હાલના સર) સ્ટુઅર્ટ ફ્રેઝરની ટયુટર અને ગાર્ડીઅનશીપ નીચે, કોલ્હાપુરના મર્હુમ મહારાજાની સાથે, એમનો અભ્યાસ ધારવાડમાં થયો હતો.

ભાવનગરમાં રહી રાજકાજનો અનુભવ.

૧૮ વર્ષની ઉમરે મહારાજા ભાવસિહજીનો વિવાહ—પોતે કુંવરપદે હતા ત્યારે—બારૈયાનાં કુવરી સાહેબ દેવકુંવરબા સાથે સને ૧૮૯૨ મા થયો હતો. ત્યારપછી તેઓશ્રી ધારવાડથી છુટા થયા. અને કર્નલ મેરી વેધર કે જેઓ તે વખતે પોલીટીકલ ઑપ્ફીસર હતા, તેમની દેખરેખ નીચે ભાવનગરમાં રહીને અભ્યાસ કરવાનું ઠર્યું. કર્નલ મેરી વેધર બે એક વર્ષ પછી એમને છોડીને ગયા. ત્યાર પછી મહારાજા તખ્તસિહજીએ પોતાના પુત્રને રાજ્ય કાજમાં તૈયાર કરવા માટે કૌંસીલરોની સાથે કામ શીખવાને જોડી દીધા. આ વખતે લશ્કર ખાતાના કૌંસીલર તરીકે કર્નલ હેરીસને નીમવામાં આવ્યા હતા. તેમની સાથે વિશેષ કરીને મહારાજા ભાવસિહજીને રાખવામા આવતા. ૨૧ વર્ષની ઉમરે રાજ્યનો ભાર પોતાના ઉપર પડયો ત્યારે

લગભગ બધા ખાતાનું થોડું ઘણું જ્ઞાન તે નામદારને થઇ ગયું હતું. આ જ્ઞાન એમને શરૂઆતની મુશ્કેલી ભરી કારકીર્દિમાં બહુ ઉપયોગી થઇ પડયુ.

નાણાં પ્રકરણી સ્થિતિ સુધારવાના પ્રયત્ન.

રાજ્યની લગામ હાથમા લીધાની સાથે નાણાં પ્રકરણી સ્થિતિ સીધી કરવા માટે તે નામદારે ખંતથી કામ કરવા માડયુ. અને પહેલે જ વર્ષે બજેટમાં બે પાસાં આગ્રહથી સરખા કરાવ્યા. જુની ફાઇલોમાથી માલુમ પડે છે કે એ વર્ષના બજેટમા ઉપજ કરતાં ખર્ચ ૧૦ લાખ રૂપીઆનું વધારે મૂકવામાં આવ્યું હતું; જે રાજ્ય ચલાવવાની શરૂઆત છતા તે નામદારે સરખું કરાવ્યું એ દાખલા પછી રાજ્યના દરેક અમલદારને બજેટ બાબત, સારા રાજ્યને માટે રહેવી જોઇએ તેવી ચિંતા રહેવા લાગી ભાવનગર રાજ્યનો મુદ્રાલેખ ‘મનુષ્ય યત્ન ઇશ્વર કૃપા’ છે. પણ એ પ્રમાણે મહારાજા ભાવાસહજીના યત્ન ઉપર ઇશ્વરે પોતાની કૃપા ન વરસાવી. વર્ષો એક પછી એક ખરાબ આવવા લાગ્યા. એટલે એમને વર્ષો વર્ષ ખર્ચમાં કાપકુપ - કરવાની જરૂર પડી. ખર્ચની કાપકુપ કોને પસદ પડે? પણ રાજ્યના શુભ માટે ટીકાઓની દરકાર ન કરવી જોઈએ એવી એમની માન્યતા હતી. અને એ માન્યતાને વળગી રહેવાની અને સારા કામનું સારૂં જ પરિણામ હોય એ આસ્થા ઉપર વિશ્વાસ રાખવાની એમની ટેવથી અંતે રાજ્ય તરી આવ્યું.

કોંસીલનો વહીવટ બંધ થયો.

કૌસીલ વહીવટ સંવત્ ૧૯૫૬ ના દુકાળ સુધી ચાલુ રહ્યો. પણ એ કફોડા અને દુઃખદાયક વર્ષમા કૌસીલ પદ્ધતિ

બદલીને પાછી દીવાનની પદ્ધતિ અને ક્રમને પણ મહારાજા ભાવસિંહજીને દાખલ કરવાની આવશ્યકતા લાગી. એમના એ વિચારને એ વખતના વાઇસરોય નામદાર લૉર્ડ કર્ઝન અને તે વખતના સમર્થ પોલીટીકલ એજંટ કર્નલ હંટરની સહાનુભુતિ હતી. આ હીંમતવાન બાળરાજાએ વહીવટી પદ્ધતિમાં ફેરફાર કર્યો. અને તે ફેરફારના પરિણામે જે પ્રથમ દીવાન નીમાયા તે મર્હુમ ગગા ઓઝાના જ્યેષ્ટ પુત્ર, જે એક વખત નાણા પ્રકરણી સભ્ય હતા તેઓ નીમાયા. અને નાયબ દીવાન તરીકે રાજકોટના મુખ્ય વકીલ, પોલીટીકલ ખાતાના અચ્છા અભ્યાસી અને ચુસ્ત અનુભવી રા. રા. હરિલાલ સવાઇલાલની નીમણોક થઇ. તથા દીવાનના જ્યુડીશ્યલ આસિસ્ટંટ નરીકે આજમ ઘેલાભાઇ જગજીવનદાસ, જેઓ તે વખતે સર ન્યાયાધીશ હતા તેઓ નીમાયા.

હજુર સેક્રેટરી તરીકે સર પ્રભાશંકર.

મહારાજા તખ્તસિંહજીના વખતના વિશ્વાસપાત્ર અને મહારાજા ભાવસિંહજીના પણ વિશ્વાસપાત્ર હજુર સેક્રેટરી રતીલાલ છોટાલાલે પેન્શન લીધા પછી રા. રા. પ્રભાશંકર પટ્ટણી (હાલના સર પ્રભાશંકર) પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી તરીકે હતા, તેઓ આ નવી વ્યવસ્થામાં હજુર સેક્રેટરી તરીકે નીમાયા.

ખર્ચ ઓછું કરવા માટે નીમાયેલો કમિટી.

આ ફેરફારની ગોઠવણના અરસામાં રાજ્યનાં બધાં ખાતાંઓનું ખર્ચ બની શકે તેટલા પ્રમાણમાં ઓછું કરવા માટે ત્રણ અધિકારીઓની એક કમિટી નીમવામાં આવી હતી.

અને મી. પરસીવલ, જેઓ મહારાજા તખ્તસિંહજીની બાલ વયના વખતમાં સીનીયર એડમીનીસ્ટ્રેટર હતા, તેઓને વિલાયતથી બોલાવી કમિટિમાં મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. તથા તેમની યોગ્યતાને અંગે–મહારાજા ભાવસિંહજીના ઘણા આગ્રહ છતાં રાજ્ય તરફથી કાંઇપણ પગાર લીધા વિના–એ કામમાં મદદ કરવાનું તેઓએ માથે લીધું હતું. એ કમિટીના બીજા બે સભ્યોમાં એક મી. પ્રોકટર સીમ્સ અને બીજા સર પ્રભાશંકર હતા. અને કમિટીની તપાસને પરિણામે રાજ્યનું નાહકનું ખર્ચ ઓછું થઇ શકયુ હતું.

સર પ્રભાશંકર દીવાન તરીકે.

બે વર્ષ પછી એટલે સન ૧૯૦૨ માં શ્રી. વજલભાઇએ વૃદ્ધત્વને લીધે દીવાન પદેથી પેન્શન લીધુ; અને મહારાજા ભાવસિંહજીએ સર પ્રભાશકરને એ સ્થાન આપ્યું કહેવાય છે કે રાજા અને દીવાનનો એ સુયોગ, જે પૂર્ણ વિશ્વાસથી બંધાયો હતો તે વિશ્વાસને પરિણામે જ ભાવનગરની હાલ છે, તે આબાદીનો પાયો નખાયો

નાણાં પ્રકરણી સુધારા.

મહારાજા ભાવસિંહજીને હાથે રાજ્યની નાણાં પ્રકરણી સ્થિતિ સુધરવાનાં સાધનો ઉત્તરોત્તર ઉભાં થવા લાગ્યાં. સ્ટેટ બેંકની સ્થાપના થઇ. સરકારી ધોરણ પ્રમાણે પ્રોમીસરી લોન નીકળી; જેને માટે માત્ર ભાવનગર રાજ્યની પ્રજાએ જ નહીં પણ હીંદ, બર્મા અને દક્ષિણ આફ્રિકાથી પણ લોકોએ ટેન્ડરો મોકલેલાં. અને દેશી રાજ્યોમા બેંક સ્થાપવાનું આ પહેલું સાહસ છતાં ભાવનગર સંસ્થાનમાથી તેમ બીજા રાજ્યોમાંથી, બ્રિટિશ હીંદમાંથી અને રંગુન તથા ઝાંઝીબારથી પણ લોકો

પોતાનાં નાણાં બેંકમાં ડીપોઝીટ મોકલવા લાગ્યા. આ પદ્ધતિથી દોરવાઇને રેલ્વેનો વધારો થવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે રેલ્વેની લંબાઇ વધવા માંડી. અને મહારાજા ભાવસિંહજીના વખતમાં સર પ્રભાશંકરની સૂચના પ્રમાણે આખા રાજ્યના બધા મહાલો ધીમે ધીમે જોડી દેવાની એક યોજના તૈયાર થઈ તથા તે આખી યોજના માટે સરકારની મજુરી લેવામાં આવી.

રેલ્વે રીઝર્વ્ડ ફંડ અને રેલ્વેમાં વધારો.

નાણાં પ્રકરણી ખાતામાં જે મુખ્ય સુધારો થયો તે એ હતો કે રેલ્વેની ચોકખી ઉપજ રાજ્યના કામમાં ન વાપરી નાખતાં રેલ્વે રીઝર્વ્ડ ફંડ તરીકે તેને જૂદી જમા કરવામાં આવી. અને તે જમા થયેલી રકમમાંથી યોગ્ય લાગ્યા પ્રમાણે રેલ્વે વધારવાની જે યોજના હતી તે પ્રમાણે એક પછી એક રેલ્વે ફાંટાઓ બાંધવામાં આવ્યા.

મહારાજા ભાવસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ ૧૯૧૯ ના જુલાઇ માસમાં થયો ત્યાં સુધીમા એ નામદારને હાથે ૮૮ માઇલમાં આ પ્રમાણે રેલ્વે લાઇન થઇ:—

શિહોર–પાલીતાણા રેલ્વે	૧૮	માઇલ.
ઢસા–કુંડલા રેલ્વે	૩૬	માઇલ.
બોટાદ–જસદણ રેલ્વે	૩૪	માઇલ.

મહારાજા ભાવસિંહજીનું રાજ્યચાતુર્ય અને ખાનગી જીવન.

મહારાજા ભાવસિંહજીનુ રાજ્યચાતુર્ય ભાવનગરના રાજ્ય કારોબારમાં સ્પષ્ટ તરી આવે છે. એમનું ખાનગી જીવન બીલકુલ નિષ્કલંક અને શુદ્ધ હતું, એમ પ્રજા માને છે. વિશ્વાસ હોય એના ઉપર સર્વ ભાર મૂકવાની એમની તૈયારીએ, રાજ્યને

જે ફાયદો કર્યો છે તે તો મહારાજા ભાવસિંહજી અને સર પ્રભાશંકરના જગ જાહેર સંબંધથી સર્વને સુવિદિત છે, એમ લોકો બોલે છે. પણ આ લખનારને એમના ખાનગી જીવનનો જાતિ અનુભવ ન હોવાથી સર પ્રભાશંકરે બાળ રાજ્ય વહીવટ હાથમાં લીધો ત્યારે પહેલે વર્ષે અને ત્યારપછી અવાર નવાર તે નામદાર વિષે એમણે જે કાંઇ ઉદ્‌ગારો કહાડયા હતા તે, અહી એમના જ શબ્દોમાં લખી દેવા વધારે ઉચિત લાગવાથી નીચે આપવામાં આવ્યા છે.

"મહારાજા ભાવસિંહજી ૧૮૯૬ ના ફેબ્રુઆરીની દસમી તારીખે ગાદીનશીન થયા. ત્યાર પછી કમનસીબે બીજે જ વર્ષે તેમને દુષ્કાળ જેવી સ્થિતિની સામે થવાનું પ્રાપ્ત થયેલું. ૧૮૯૭ માં ભાવનગર રાજ્યનો દુષ્કાળનો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. અને તેથી લોકોને નિભાવવાને ઉઘાડેલા કામમાં રોજની સરાસરી પ્રમાણે લગભગ ૧૪ હજાર માણસો આશ્રય પામેલા. તથા ૨ લાખ ૮૨ હજારનુ ખર્ચ થયેલું. ત્યાર બાદ ૧૮૯૯-૧૯૦૦ મા છપ્પનીયો દુષ્કાળ પડયો. આ પ્રસંગે ના. મહારાજા સાહેબે સંકટવાળા ભાગોમાં મુસાફરી કરી અને પછી વસ્તીને મદદ કરવાના હુકમો બહાર પાડયા. રીલીફ માટે ઉઘાડેલા કામમાં અને બીજી રીતે લગભગ ૨૩ લાખનું ખર્ચ થયેલું. અને ૧૪ા લાખ કરતાં વધારે મહેસુલ માફ કરવામાં આવેલું.

૧૯૦૫ અને ૧૯૧૨—૧૩ નાં નબળા વર્ષોમા પણ નામદાર મહારાજાએ એવી જ ઉદારનીતિનુ અનુસરણ કર્યું હતું. અને ત્યાર પછી નબળા વર્ષોમા ખેડુતોને કાયમી મદદ મળી શકે એટલા માટે ના. મહારાજા શ્રીકૃષ્ણકુમારસિંહજીના જન્મ મહોત્સવ પ્રસંગે ૨૦ લાખ રૂપીઆના કાયમી ફંડની વ્યવસ્થા કરેલી. પરંતુ એ ફંડમા જમા થયેલી રકમ દુષ્કાળના વર્ષો આવવાને લીધે પાછળથી રાજ-કાર્યમાં વપરાઇ ગઇ હતી. ૧૯૨૨ માં ફરી દર વર્ષે ૨ા લાખની રકમ જુદી કાઢવાનો કૌંસીલે ઠરાવ કર્યો. એ પ્રમાણે ૧૯૨૯ માં એ ફંડમાં ૨૦ લાખ રૂપીઆ પૂરા થઈ ગયા.

મહારાજા ભાવસિંહજી

સ્વ. મહારાજા ભાવસિંહજીએ પોતાની કારકીર્દિમાં અનેક પ્રજા ઉપયોગી કામો કર્યા છે. પરિણામે અત્યારે નળનું ચોકખું પાણી પ્રજાને મળી શકે છે. પણ ભાવનગર સંસ્થાનમાં એવી કોઇ વહેતી નદીઓ નથી જેને બાંધી શકાય અને જલસંચયની જ્યાં અનુકુળતા છે, ત્યાં હકુમતની વિવિધતાને લીધે બરાબર ઉપયોગ થઈ શકે તેમ નથી. છતાં જે કાંઇ શકય હતું, તે મર્હુમ મહારાજાશ્રીએ કર્યું હતું. એમની કારકીર્દિમા જ રામધરી તળાવ પાછળ ૧,૧૬,૮૦૦ નો ખર્ચ થયો. અને ભીમડાદનું તળાવ કે જેનું નામ પન્નાના નામદાર મહારાણીના નામાર્થે 'મનહર તળાવ' આપવામા આવ્યું છે, તેને બાંધવાનો પાંચ લાખનો અડસટ્ટો કરવામાં આવ્યો. આ કામ તે નામદારે અર્ધું પૂરૂં કર્યું હતું. આ ઉપરથી જણાય છે, કે ખેડુતોના કલ્યાણ માટેની તેમની કાળજી ઉંડી અને આગ્રહી હતી.

કાઠીઆવાડમાથી દારૂની બદી દૂર કરવાનુ પ્રથમ માન સ્વર્ગસ્થ મહારાજાને ઘટે છે. નિશાળો અને દવાખાનામાં તે નામદારે વધારો કર્યો, તળ ભાવનગરમા નવા કારખાના ઉઘાડયાં, દરબારી બેંક સ્થાપવામા આવી જેની લોકપ્રિયતા અને પ્રતિષ્ઠા અદ્યાપિ જળવાઈ રહેલ છે. સુવાવડીઓ માટે ઇસ્પીતાલની સગવડ થઈ, ભાવનગરની મ્યુનિસિપાલીટીને નવા હકો એનાયત થયા, નંદકુંવરબા ઓર્ફનેજ અને નંદકુંવરબા રાજપુત કન્યા વિદ્યાલય જેવી સંસ્થાઓ શરૂ થઈ, પ્રજા પ્રતિનિધિ સભા સ્થપાઇ અને બંદર સબંધી હકો હવે કદિ સવાલ ન ઉભો થાય એવી રીતે નિર્ણિત થઈ ગયા. આ બધા લાભ કાંઇ નાના કે સાધારણ નથી. સ્વર્ગસ્થ મહારાજા સાહેબનાં એ બધા શુભકર્મોનુ મહત્વ બધાના ધ્યાનમાં એટલું સ્પષ્ટ હોવાનો સંભવ છે, કે હું માત્ર તેની ગણનાથી સંતોષ માની લઉં છુ.

તેઓશ્રી ગાદીએ બેઠા તે પ્રસંગના ભાષણમાં તે નામદારે પ્રાર્થના કરેલી કે "જે પ્રજા હવે મને સુપ્રત થયેલી છે, જેની જરૂરીઆતોની મારે સંભાળ લેવાની છે અને જેનાં સુખ તથા સંતોષને હુ મુખ્ય ઈષ્ટ સમજીશ તેની આબાદી તથા સ્વસ્થતા વધારવાના મારા પ્રયાસો ઉપર પ્રભુની કૃપા હોજો." ખરેખર, તેઓ નામદાર છેવટ સુધી

એ લક્ષ્યને વળગી રહ્યા હતા. મુલાકાતે આવનાર તમામને માટે તેમનો મહેલ હમેશાં ખુલ્લો હતો. અને નાનામા નાના અરજદારની અરજ સાભળવાને પોતે તત્પર રહેતા. તેમની અસાધારણ સરળતા અને સાદાઈનો તો સર્વને પરિચય છે. વળી તેઓ નામદારે રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી ત્યારે તેજોરી ખાલી હતી. અને ઉપરા ઉપરી નબળાં વર્ષો આવવાથી મુશ્કેલીઓમાં વધારો થયો હતો. શરૂઆતનાં વર્ષોમા આવશ્યક કાર્યો કરવા માટે તેમને પુષ્કળ કરજ પણ કરવું પડેલું. છતા ડહાપણ ભરેલી કરકસરથી અને એક સાચા રાજકર્તાને શોભે તેવી બુદ્ધિથી તમામ સ્થિતિનું અવલોકન કરીને તેમણે બધી તરફથી ખર્ચમા ઘટાડો કર્યો. તથા ડહાપણ ભરેલી વ્યવસ્થા અને રાજ્યની શાખ વધારવાની સભાળને લીધે તેઓ તમામ કરજ ચુકવી શકેલા. તેમ ઉપજ વધારવાને માટે કરના કશા નવા સાધનોનો તેમણે ઉપયોગ કરેલો નહી. આવી કુશળતા વિરલ છે અને સારામા સારા રાજાઓનુ લક્ષણ ગણાય છે.

તેમણે જ્યારે રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી ત્યારે ૧૨૦ માઇલની રેલ્વે હતી. તે વધારીને ૨૦૮ માઇલની કરી. વળી હીંદના રાજકર્તાઓમા તેઓ પહેલા જ હતા કે જે પાચ ટકાની સ્ટેટ પ્રોમીસરી લોન ફતેહમદીથી કાઢી શકેલા; જે લોનનું અત્યારે પ્રીમીયમ ઉતરે છે.

તેમનું ખાનગી જીવન પણ શુદ્ધ અને સાદું હતું. પોતે એક પત્નીવ્રતના સમર્થ હીમાયતી હતા. જનાનાની કેળવણીને આવશ્યક માનતા અને પડદાના રિવાજને દૂર કરવાના પક્ષમાં હતા. અને જે પ્રમાણે તેઓ માનતા તે જ પ્રમાણે તેમણે આચરણ કરેલું છે. પ્રજાના તમામ વર્ગો તરફ સમાન વર્તન રાખતા. સૌને સહેલાઈથી મળી શકતા. અને પ્રજાની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા હમેશાં તત્પર રહેતા. ન્યાય આપવાના કાર્યને તેઓ એક પવિત્ર પ્રવૃત્તિ સમજતા તથા તેના ક્રમમાં કદાપિ વચ્ચે પડતા નહીં.

અધિકાર, લક્ષ્મી અને અવસ્થા, એ બધાં એઓ નામદારની તરફેણમાં હતાં. અને આશ્ચર્ય થાય એવી રીતે તેઓ સદ્‌ગુણને સુપંથે

હતા. એવું અનુકરણીય વર્તન આ જમાનામાં આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. પ્રજાપરની પ્રીતિ અને અધિકારીઓ ઉપરનો વિશ્વાસ એ તેમના રાજ્યતંત્રનું સૂત્ર હતું. અને તેમની રાજ્ય કારકીર્દિની ફતેહ એમનાં આ બે સૂત્રને જ આભારી છે. પ્રજામાં વિવેકસહ આજે જે સ્વાતંત્ર્ય જોવામા આવે છે, તે, એમના પ્રજાને ખરે રસ્તે તૈયાર કરવાના વાત્સલ્યમાંથી ઉદ્‌ભવેલ છે.

રાજકર્ત્તાઓનો પ્રથમ ગુણ એ છે, કે તેણે સાથે કામ કરનારાઓ સારા પસંદ કરવા જોઈએ. અને જ્યારે એવા કામ કરનારાઓ મળી આવે ત્યારે તેમનો વિશ્વાસ રાખવો જોઇએ. સ્વર્ગવાસી મહારાજાના લક્ષણમા એ ગુણ ખાસ આગળ પડતો હતો. અત્યારે જે એક આદર્શ રાજ્ય તરીકે ભાવનગરની જે પદવી છે, તે ઘણે ભાગે પોતાના અધિકારીઓને પસદ કરવાની એમની શક્તિને આભારી છે, કે જેથી કરીને રાજા અને રાજ્ય તરફ ભક્તિ ભાવને લીધે સયુક્ત એવી સમર્થ અને વફાદાર સેવકોની એક સેનાને તેઓ તૈયાર કરી શકેલા. વળી જે કાંઈ સસ્થાઓ તેઓ સ્થાપતા તેને બહુ સારી રીતે નીભાવતા અને તેમનું શહેનશાહી સેવાનુ લશ્કર મહાવિગ્રહ દરમિયાન રણક્ષેત્ર પર મોકલવા સારૂ પસદ કરવામા આવ્યુ હતું, જેની કવાયતી ક્રિયાશક્તિની સરકારે પણ કદર કરી છે. ”

ભાવસિંહજી દૃષ્ટાંતરૂપ નરેશ હતા.

આ ઉપરથી અમને તો લાગે છે, કે એમના પોતાના કારભારના ચાતુર્ય કરતાં એમના ખાનગી ચારિત્રના પ્રભાવને લીધે ભાવનગર રાજ્યને જે ફાયદો થયો છે તે થયો છે, એમ માનવું અતિશયોક્તિ નથી. આ રીતે તો તેઓ એક દૃષ્ટાંત રૂપ નરેશ હતા એમ ભાવનગર રાજ્યની પ્રજા એકે અવાજે આજ પણ બોલે છે.

મનહર કુંવરબા.

મહારાજા ભાવસિંહજીનું લગ્ન ઉપર કહ્યું તેમ બારૈયે થયું

'દેશીરાજ્ય'

મરહૂમ મહારાણીશ્રી નંદકુંવરબા, સી આઈ

કુમાર પ્રિન્ટરી અમદાવાદ

હતું. એ મહારાણીને માત્ર એક જ પુત્રી હતાં. મનહર કુંવરબા. જેમનો વિવાહ મહારાજા ભાવસિંહજીએ પન્નાના નામદાર મહારાજા સાહેબ યાદવેંદ્રસિંહજી સાથે કર્યો હતો. મનહર કુંવરબાનું દુઃખદ અવસાન સને ૧૯૨૬ માં ક્ષયરોગથી થયું. એમના બે પુત્રો અને ૭ પુત્રીઓ હયાત છે.

મહારાણી નંદકુંવરબા.

મહારાજા ભાવસિંહજીનું બીજું લગ્ન ખીરસરે થયું હતું. મહારાણી નંદકુંવરબા રાજ્યને શોભાવે એવાં સુશીલ, હોંશિયાર, સુશિક્ષિત અને બહાર પણ કીર્તિ પામેલાં હતા. જેને પરિણામે ઇ. સ. ૧૯૧૧ ના દિલ્હીના યાદગાર મેળાવડા વખતે એમને સી. આઇ. નો માનવતો ઇલ્કાબ મળ્યો હતો. ભાવનગર રાજ્યને, એ મહારાણીએ ત્રણ પુત્ર રત્નો બક્ષ્યાં છે.

મહારાણી અને મહારાજાનો સ્વર્ગવાસ.

ઇ. સ. ૧૯૧૮ માં, જીવલેણ ઇન્ફ્લુએંઝાના રોગમાં સપડાઇ બાળવયમાં એ મહારાણી સાહેબનો સ્વર્ગવાસ થયો. અને ત્યારપછી આઠ જ મહીને મહારાજા સર ભાવસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થયો. મધુમેહના રોગથી તેઓ દેવલોક પામ્યા. ભાવનગર ઉપર આ કમકમાટી ઉપજાવે એવો બનાવ હતો. સર પ્રભાશંકર જે એમના ઉછેરથી માંડીને એમની આખી જીંદગીના લગભગ સહચારી તરીકે હતા, તેઓ એ વખતે એમની જ રજાથી પ્રથમ મુંબઇ ગવર્નરની કારોબારી કૌંસીલના સભ્ય તરીકે અને પાછળથી વિલાયતમાં હીંદી પ્રધાનની કૌંસીલના સભ્ય તરીકે નીમાયા હતા. એટલે મહારાજાના દુઃખદ અવસાન વખતે સર પ્રભાશંકર હીંદુસ્તાનની બહાર હતા.

પ્રજાની ચિંતા.

રાજા ઉપર પ્રજાની પ્રીતિ કેટલી છે, તેનો ખ્યાલ આવે વખતે આવે છે. મહારાજા ભાવસિંહજીના અવસાનથી જાણે દિઙ્મૂઢ થઇ હોય એવી પ્રજા, કોઇ રસ્તો બતાવનાર ન હોવાને સબબે આકુળ વ્યાકુળ થઇ હતી એમ એ વખતનાં ન્યુસ પેપરો વાંચનારને લાગ્યા વિના રહે નહીં.

ત્રણ પુત્રોમાં મોટા પુત્ર મહારાજ કૃષ્ણકુમારસિંહજી તે વખતે સાડાસાત વર્ષના, બીજા કુમાર નિર્મળકુમારસિંહજી સાડાપાંચ વર્ષના, અને ત્રીજા કુમાર ધર્મકુમારસિંહજી ત્રણ વર્ષના હતા. આટલી નાની ઉમરમાં ત્રણ રાજબાળકો બીલકુલ માબાપ વગરનાં અને પોતાનું કહી શકાય એવા કોઇપણ સ્નેહી વગરનાં તે વખતે થઇ પડયાં હતાં, એ ચિંતા, લોકોને પોતાની ચિંતા કરતાં પણ વિશેષ લાગતી હતી એમ આજ પણ લોકો કહે છે.

મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી.

નામદાર મહારાજાશ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી

કુમાર પ્રિન્ટરી અમદાવાદ

કૌંસીલ ઑફ એડમીનીસ્ટ્રેશન.

આ પ્રસંગે સરકારે રાજ્યનો વિચાર કરીને, મર્હુમ મહારાજાની શહેનશાહત તરફની ભક્તિનો વિચાર કરીને કે કઇ વ્યવસ્થાથી લોકો રાજી થશે તેનો વિચાર કરીને કે પછી સર પ્રભાશંકરની ગત સેવાનો વિચાર કરીને ભાવનગરના રાજ્ય વહીવટના મુખ્ય અધિકારી–કૌંસીલ ઑફ એડમીનીસ્ટ્રેશનના પ્રેસીડેન્ટ–તરીકે તેમને નીમવામાં આવ્યા. લોકો કહે છે કે તે વખતની દીલગીરીમાં આ એક વિશ્રામની બાબત હતી.

બે મુખ્ય બાબતો.

કોઇ પણ રાજ્યમાં બાળ રાજ્ય વહીવટ શરૂ થાય છે, ત્યારે બે વાત ઉપર મુખ્ય ધ્યાન આપવું પડે છે. (૧) રાજ્ય વહીવટ, અને (૨) નરેશનો ઉછેર, કેલવણી અને ચારિત્ર્ય વ્યવસ્થા. સને ૧૯૨૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં મુંબઇના માજી ગવર્નર સરજ્યોર્જ લોઇડે ભાવનગરની મુલાકાત લીધી ત્યારે ખાણાના મેળાવડા પ્રસંગે સર પ્રભાશંકરે, સગીર વહીવટને અંગે કૌંસીલ ઑફ એડમીનીસ્ટ્રેશનના ભવિષ્યના કાર્યલક્ષ સંબંધી વિવેચન કર્યું હતું. તેમાંનો મહત્વનો ભાગ અત્ર ઉધ્ધૃત કરીએ છીએ.

"મહારાજા ભાવસિંહજી ભાવનગરને જે સ્થિતિમાં મૂકી ગયે છે, તેના મુખ્ય અંશો સંક્ષેપમાં આ પ્રકારના છે. માઇનોરિટી

ઍડમિનિસ્ટ્રેશનનું લક્ષ્ય એ થશે, કે તેમણે સ્વર્ગવાસી રાજ્યકર્તાનાં યોગ્ય પગલાંઓનુ અનુસરણ કરવું, તેણે જે કંઇ અધુરૂં રાખ્યું હોય તે પૂરૂં કરવું, અને જ્યાં આવશ્યક લાગે ત્યાં નવી જરૂરો અને ફરેલી સ્થિતિ પ્રમાણે ફેરફાર કરીને નવી વ્યવસ્થા કરવી. સદ્‌ભાગ્યે અમને જે સંતોષકારક સ્થિતિનો વારસો મળ્યો છે, તેનું અવલોકન કરતાં મારે એ કહેવાનું ભૂલવુ જોઈએ નહીં, કે અમારી સીમાથી બહાર જે પવન વાય છે, તેની લહરીઓ અહીં સુધી પણ પહોંચી છે, પણ તેનો અમે અમારી પોતાની રીતે પ્રતિકાર કર્યો છે અને કર્યા કરશું. પણ પ્રમાણમાં અહીની સંતોષકારક સ્થિતિને માટે મુખ્ય માન તો રાજ્યની વસ્તીને ઘટે છે, જે મહારાજા ભાવસિંહજીની માયાળુ અને વત્સલ સંભાળ નીચે કેળવાયલી હોઇને વફાદાર પ્રજા તરીકેની પોતાની જવાબદારી સમજતાં શીખેલ છે. **રાજા**એ પોતાની વસ્તીને **પ્રજા** ગણેલ છે. તેટલા માટે લોકો પણ હંમેશાં તેમના તરફ **પ્રજા**ને ઘટે તે રીતે ઉભા રહ્યા છે. રાજ્ય, '**રાજા** અને **પ્રજા**નું મળીને બનેલું છે, કે જેઓ તેના જીવન્ત બધારણમાં મસ્તક તથા શરીરને સ્થાને છે. અને દરેક પોતાના સ્વાભાવિક કર્તવ્યોમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. તેટલા માટે જોકે અગાઉ કાર્ય જરા સહેલું થાય છે,' છતાં મરહુમ રાજ્યકર્તાની રાજનીતિને ટકાવી રાખવાની અમારી જવાબદારીમાં વધારો થાય છે. પણ હું કશા જ સંકોચ વગર કહી શકું છું, કે મેજર બર્ડ, કે જેના ઉત્સાહ અને સાહકારની હું ઊંચી કિંમત કરૂં છું, તેની મદદથી, તથા મિ. ત્રિભુવનદાસ અને મિ. ગોધાવાલા, કે જેમનો સ્થાનિક અનુભવ તથા રાજ્ય તરફ ભક્તિભાવ રાજ્યની મોટી પૂંજી સમાન છે, તેમની મદદથી આપ નામદારની સરકારે મારા ઉપર અને મારી કાઉન્સિલ ઉપર જે વિશ્વાસ મૂકયો છે, તે યોગ્ય છે,' એમ સિદ્ધ કરવાની હું આશા રાખું છું. અહીં જે પ્રયોગ ચાલી રહ્યો છે તેને ફતેહમંદ બનાવવાને અમે આગ્રહથી યત્ન કરીશું. સદ્‌ભાગ્યે સંતુષ્ઠ પ્રજા અને અનુભવી અમલદારો અમને પ્રાપ્ત થયેલ છે. અમે જાણીએ

છીએ કે અમારા પ્રમાણિક પ્રયત્નોને સરકાર તરફથી ઘટિત ઉત્તેજન મળશે જ; એટલે અમને નિષ્ફળ થવાની કશી બીક નથી. જ્યારે સ્થિતિ આવી અનુકુળ છે, ત્યારે જો લાગતા વળગતાઓએ આશા રાખી હશે તે કરતાં અમે ઉતરતા રહેશું, તો તેમાં દોષ અમારોજ હશે."

"સગીર મહારાજા સાહેબની કેળવણી એ મારા દૃષ્ટિબિંદુ પ્રમાણે મારી ફરજનો સૌથી વધારે સૂક્ષ્મ અને મહત્ત્વનો ભાગ છે. અને સ્વર્ગવાસી મહારાજાની ઝિંદગી અને કારકીર્દિમા મે જે ભાગ લીધો છે, તથા રાજ્યની સાથે મારો જે સંબધ છે, તે પરથી મને સંપૂર્ણ આશા છે, કે આ ફરજ હુ સરકારને સતોષ થાય તે રીતે, અને મારા તરફથી સ્વાભાવિક રીતે અપેક્ષા રહે એ પ્રમાણે, બરાબર અદા કરી શકીશ. આપ નામદારે આ બાબતમા મને પોતાનું સાધન બનાવીને મારા પર જે ઉપકાર કર્યો છે, તે મારાથી કદાપિ વળાવાનો નથી. મહારાજા અને ન્હાના કુમાર સાહેબોએ જે પ્રગતિ કરેલ છે તે આપ નામદારોએ+ જોયેલ છે. અને મને શ્રદ્ધા છે, કે તેમના ઉછેર માટે જે વ્યવસ્થા થયેલ છે, તે સતોષકારક છે, એવી તેથી પ્રતીતિ થશે. આ સુખદ પરિણામ માટે હુ મહારાજાના શિક્ષક મેજર લેન્ટેનનો તથા તેના શિક્ષક મડળનો આભારી છું. આપ નામદાર પોતે કુમારોને માટે કાળજી રાખો છો તેની મને ખબર છે, અને સ્થાનિક સરકારના આવા એક પ્રસિદ્ધ અધ્યક્ષ તેમના શ્રેય માટે જાતે કાળજી રાખે છે, એ જ્ઞાનથી ભાવનગરના ભાવિ રાજ્યકર્તાને ડહાપણથી ઉછેરવામાં અમે સૌ સાવધાન રહેશું. ભાવનગરના લોકો મારા તરફથી કેવા આશા રાખે છે, તેનુ પણ મને ભાન છે; અને નરહુમ મહારાજા તથા મહારાણીની યાદગિરી તથા મારા તરફથી જે પરિણામોની આશા રાખવામા આવે છે તેને લીધે, મારા સ્વર્ગવાસી ધણીના પુત્રો કેવી રીતે કેળવાય છે, એ વિષયમાં હુ નિરંતર સાવધાન રહીશ. એ રીતે જ સરકાર તેમજ રાજ્ય તરફથી મારી ફરજ હુ અદા કરી શકુ."

+ના. ગવર્નર અને તેમનાં પત્ની.

સર પ્રભાશંકરની નીમણોકનો હેતુ.

સરકારથી નિયત થયેલા અમલદારોને રાજ્ય વહીવટના સંબંધમાં પોતાની નામના થાય તેના ઉપર તાન રહે એ સ્વાભાવિક છે. અને બાળ નરેશની કેલવણી તથા ઉછેર લગભગ ગૌણ જેવો મનાઇ જાય છે. પ્રાયઃ એક ટ્યુટર કે ગાર્ડીઅનને રાજબાળકો સોંપી દેવાનો રિવાજ છે. અને એડમીનીસ્ટ્રેટરો માત્ર રાજ્ય વ્યવસ્થા ઉપર જ ધ્યાન રાખે છે. સારે નસીબે ટ્યુટરની પસંદગી જો સારી થઇ ગઇ હોય છે, તો બાળ ઉછેર સંતોષકારક થાય. પણ પસંદગીમાં જો ભૂલ થઇ ગઇ હોય તો પરિણામ સુખરૂપ આવતું નથી. આ વિચારની સત્યતા તપાસવી હોય તો હીદમાંના ભૂતકાળના સગીર રાજ્યવહીવટનો ઇતિહાસ જોવાથી ખાત્રી થશે.

સાંભળવામાં આવ્યું છે કે સર પ્રભાશંકરની નીમણોક, ભાવનગરના રાજ્યવહીવટના કરતાં, મર્હુમ મહારાજાનાં બાળકોનો વિચાર કરીને સરકારે ખાસ ઇરાદા પૂર્વક કરી હતી.

ઉછેરની જવાબદારી.

મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીના પિતાની કેલવણી અને ઉછેરમાં સર પ્રભાશંકરનો હાથ હતો. મર્હુમ મહારાજાની રાજ્ય કારકીર્દિમાં સર પ્રભાશંકર સંગી હતા. અને તેને પરિણામે મહારાજા ભાવસિંહજીના વર્તન અને કારકીર્દિને જે સુયશ હતો તેને પરિણામે, એમનાં બાળકોની સંભાળ ભાવનગરના સુનસીએ સર પ્રભાશંકરના હાથમાં આવી એમ લોકો માને છે.

આવી નાની ઉમરનાં બાળકોનો ઉછેર, એ જેવી તેવી જવાબદારી ન હતી. બીજાં રાજ્યોના એવા ઉછેરની સાથે અહીના–ભાવનગરના–ઉછેરના પરિણામને તપાસીએ તો સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે એવું છે કે એ સંભાળમાં, સંભાળનારનું કેવું હૃદય

હતું ? કેવી ચિંતાપૂર્વક કાળજી હતી ? અને કેવો સેવાભાવ હતો ?

કેળવણી માટે ગોઠવણ.

ના૦ મહારાજાની કેળવણી માટે અંગ્રેજ ટયુટરની નીમણોક કરવામાં આવી હતી. અને કેળવણીની અનુકુલતા માટે એ નીમણુકોમાં બે ત્રણ વખત ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા લાગી હતી. તેમ ઇંગ્લેંડની કેલવણીના ફાયદાઓ સુંદરમાં સુંદર મળે તે સાથે નરેશમાં હીંદનું હૃદય રહે, કુલપરંપરાના ધર્મ ઉપર આસ્થા રહે, નાનપણથી જ પ્રજા ઉપર પ્રેમ રહે અને હીંદના સંબંધોને વિસરાય નહી-તેવી ગોઠવણ ફતેહમંદ થાય એટલા માટે, ઇંગ્લેંડમાં અને હીંદમાં કેળવાયેલ તથા સુનિષ્ટ એક હીંદી ટયુટરની પણ સાથે સાથે નીમણોક કરવામાં આવી હતી. આ ગોઠવણનું પરિણામ નામદાર મહારાજામાં હાલ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. અને એ જ એ ગોઠવણની સાર્થકતાની સાબીતી છે.

ભાવનગરમાં થયેલો આ પ્રબંધ બીજા બાળ નરેશોને કામ લાગે એવો દાખલા રૂપ છે.

અંગ્રેજ ટયુટર કર્નલ હેન્સન હતા અને હીંદી ટયુટર મી. અનંતરાય પટ્ટણી એમ. એ. હતા.

તેર વર્ષની ઉમર સુધી કેલવણી પ્રબંધ.

સાડા સાત વર્ષની ઉમરમાં જ મહારાજા સાહેબને અભ્યાસ માટે વિલાયત લઇ જવામાં આવે છે, એવા ભણકારાથી રૈયત જરા ભડકી ઉઠી હતી, એમ તે વખતની પ્રજા પ્રતિનિધિ સભામાં લોકોના ઉદ્‌ગારોથી જણાય છે. તેર વર્ષની ઉમર સુધી એવું કાંઇ બન્યું ન હતું એથી યા તો એ વાત ખોટી હતી કે યા તો સર પ્રભાશંકરે એ વાત અટકાવી હતી, એમ પ્રજા અનુમાન કરે છે. બાળ નરેશની કેલવણીનો આ પ્રસંગ લોક

પ્રસિદ્ધિ માટે હસ્તગત થઇ શકે તો બાળ કેલવણીના ઘણા ગુંચવાડાનું નિરાકરણ થઇ શકે એવું છે એમ લોકો માને છે.

તેર વર્ષની ઉમર સુધી ના. મહારાજાનો અભ્યાસ આ દેશમાં જ થયો હતો. પ્રથમ દોઢેક વર્ષ ભાવનગરમાં અને પછીનાં બે અઢી વર્ષ રાજકોટ, રાજકુમાર કૉલેજમાં. વચમાં વચમાં રજાઓમાં નીલગીરી, આબુ વગેરે શીતલ ટેકરીઓ ઉપર નિવાસ થતો. ત્યાં પણ અંગ્રેજ અને હીંદી ટયુટરો તે નામદારનો અભ્યાસ ચાલુ રાખતા.

વિલાયતમાં કેલવણીનો પ્રબંધ.

તેર વર્ષની ઉમર પછી નામદાર મુંબઇ સરકાર સાથેની ગોઠવણથી ત્રણ વર્ષ માટે તે નામદારને વિલાયત જવાનું ઠર્યું. જ્યાં હેરોની સ્કૂલના અભ્યાસની તૈયારી માટે રેવરંડ બ્રાયર્સની સ્કૂલમાં તેઓ રહ્યા હતા. અને લગભગ પાછલું દોઢ વર્ષ હેરોમાં દાખલ થયા હતા. આ વખતે પણ અંગ્રેજ અને હીંદી ટયુટરો સાથે હતા. અર્થાત્ ઇંગ્લેંડમાં પણ હીદનું ભાન રહે એવી ગોઠવણ હતી.

રાજ્ય વહીવટનું શિક્ષણ.

ઇંગ્લેંડમાં ત્રણ વર્ષ પૂરાં થયાં અને મહારાજાની ઉમર ૧૬ વર્ષની થઇ એટલે ત્રણે બંધુ કુમારો પાછા હીંદુસ્તાનમાં આવ્યા. ત્યાર પછીનાં ત્રણ વર્ષ રાજ્યનું કામ શિખવા માટે કૌંસીલના ચારે મેંબરોની સાથે ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. તથા સાથે સાથે સામલદાસ કૉલેજમાં અંગ્રેજી અને ઇતિહાસના વર્ગોમાં હાજરી અપાતી હતી. આ ગોઠવણથી માલમ પડશે કે ભાવનગરની કૌંસીલ ઑફ એડમીનીસ્ટ્રેશનના પ્રેસીડેન્ટ સર પ્રભાશંકરે રાજ્યવ્યવસ્થા ઉપર પુખ્ત ધ્યાન આપવા છતાં—રાજ્યવ્યવસ્થા કરતાં, નરેશ ઉછેરને વધારે અગત્યની જવાબદારી માની હતી.

આલ્યાવિધિક અને લગ્ન.

મહારાજાની સગાઇ.

નામદાર મહારાજા સાહેબને ૧૯ વર્ષ લગભગ પૂરાં થવ આવ્યાં ત્યારે એમની સગાઇ અને વિવાહના પ્રસંગો આવ્યા મહારાજાએ પોતાનાં સહચારિણીની પસંદગી જાતે કરી છે. આ લગ્ન ગોંડલના નામદાર મહારાજા સાહેબના યુવરાજશ્રી ભોજ રાજજીનાં કુંવરીશ્રી વિજયાબા સાહેબ સાથે થયાં છે. યુવરાજ સાહેબ અને યુવરાણી સાહેબ સુશીલ અને સુશિક્ષિત દંપતિ છે. તેમ તેમનાં બધાં બાળકો એવાં સારી રીતે ઉછરેલાં કે આ જોડાણમાં ગૃહસુખ અને રાજ્યસુખની સંપ્રાપ્તિની સીધ આશા રાખી શકાય એવું છે.

'સગાં શોધવાં તો સારાં શોધવાં.'

નામદાર મહારાજા સાહેબના પિતાશ્રીનાં માતુશ્રી મહારાજા તખ્તસિંહજીનાં પહેલા દરજ્જાનાં સ્ત્રી હતાં. એટલે ગોંડલ રાજ સાથેનો ભાવનગરનો આવો સંબંધ તો આશરે–લગભગ ૬ વર્ષ પહેલા બંધાયો હતો, જે આજે આટલે વર્ષે પાછો સુદ્દ થયો છે. રાજ્યોનું આવું સ્નેહ સંબંધનું મીલન એ પરસ્પર રાજકીય લાભ માટે પણ છે. અને તેથી જ દેશી કહેવત ગવા લાગે છે, કે "સગાં શોધવાં તો સારાં શોધવાં."

વિલાયતની બીજી મુસાફરી.

ગયા વર્ષના ઑગસ્ટ માસમાં આ સગપણ થયું. ત્યાર પછી ચાર અઠવાડીએ ના. મહારાજા સાહેબ વિલાયત પધાર્યા. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની નીમણોક રાજસ્થાનોના એક પ્રતિનિધિ તરીકે રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરંસમાં થઇ. અને એમની સાથે જવામાં પોતાના રાજ્યના રાજ્યવહીવટના અભ્યાસની સાથે સાથે આખા હીંદના રાજ્યબંધારણ અને શહેનશાહતના બંધારણનો પણ અભ્યાસ થઇ જાય એ મકસદ આ મુસાફરીમાં હતી. અને સરકારે એ ગોઠવણને વધાવી લીધી હતી. વિલાયતમાં ગયા પછી વખતો વખત રાઉન્ડટેબલ કોન્ફરંસમાં હાજરી આપીને હોટેલ નિવાસમાં ત્યાંના નિષ્ણાત રાજકીય પુરૂષોની સાથે થતી વાતોમાં તથા હીંદના જે પુરૂષો ત્યાં ચર્ચા માટે આવતા તેમની વાતોમાં ઘણું શીખવાનું મળ્યું. ચાર પાંચ મહીનાનો આ વિદેશ પ્રવાસ બહુ ફળદાયક નીવડયો છે એમ દેખાય છે.

રાજ્યાભિષેક માટે લોકોની ઇચ્છા.

આ વર્ષના ફેબ્રુઆરીના પહેલા અઠવાડીયાની આખરે નામદાર મહારાજા હીંદમાં પાછા પધાર્યા અને એપ્રિલની તા. ૨૨ મીએ લગ્નનો દિવસ મુકરર થયેલો હોવાથી તેની તૈયારીઓ થવા લાગી. ઉમર લગભગ ૧૯ વર્ષની થઇ હતી, એટલે કુદરતી રીતે એમનો રાજ્યાભિષેક પણ સાથે સાથે થઇ જાય એવી લોકોની સ્વાભાવિક ઇચ્છા હોય. અને તે પ્રમાણે એ ઇચ્છા જાહેરમાં પણ પ્રદર્શિત થઇ હતી. તેમ તેની થોડી ચર્ચા આ વર્ષની રાજ્યની પ્રજા પ્રતિનિધિ સભામાં પણ થઇ હતી; જે વખતનું કૌંસીલના નામદાર પ્રેસીડેન્ટ સાહેબનું ભાષણ મનન કરવા લાયક લાગશે. એ ભાષણનો થોડો ભાગ અમે આ નીચે આપીએ છીએ.

મહારાજા શ્રીકૃષ્ણકુમારસિંહજીનો રાજ્યાભિષેક અને લગ્ન

"તમારી એમ ઇચ્છા છે કે ના૦ મહારાજા સાહેબના લગ્નની સાથે ગાદીનશીનની ક્રિયા થઈ જવી જોઇએ. મને થાય છે કે આ બાબતમાં હુ મુંગો રહુ તો ઠીક. પણ તેમા હું જોખમ લઇ બેસુ છું તેનુ મને ભાન છે. માટે જે વિચારપૂર્વક શબ્દોમાં કહી શકાય એટલુ જ કહીશ. તમારી આ ઇચ્છા આદરણીય છે. દરેક પ્રજાજનની પણ હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ તમે આ સવાલથી મને કફોડી સ્થિતિમાં મૂકયો છે. વધારે તો એટલા માટે કે તે નામદારની યોગ્યતા માટે અમારા ચારે મેમ્બરોમાં શક નથી. વળી તમે જે કારણો બતાવ્યાં છે, તે માટે તમારા કરતા હુ ઓછો રાજી થાઉં એમ ન બને. મારી અંતિમ ઈચ્છા આજ હતી. પરંતુ મે આ બાબતમાં મહેનત નથી કરી એમ નથી. પરંતુ બીજા ઉપર દોષ મૂકવાનો મારો સ્વભાવ નથી. એટલે ગાદીની બાબતમા મારી વધારે કહેવાની ઈચ્છા નથી, અને જો મારા ઉપર તમને વિશ્વાસ હોય તો એ બાબતના વધારે કાંઇ કહેશો નહીં.

પરંતુ જો બીજાનો દોષ ન બતાવવો હોય તો મારે રાજ્ય કરવું છે એમ કહેવું પડે. પણ તે છ મહિનાના અધિકાર સારૂ જેને માટે લોહી રેડીને તમે જુઓ છો તેવા બનાવ્યા છે, એમને માટે હોય એમ તમને લાગે છે? બાર વર્ષનો મારો ઈતિહાસ અને કાગળો કોઇ તપાસે તો તેને લાગે કે આ માણસ શી રીતે રહીજ શકયો! હૈદ્રાબાદ જેવું મોટું રાજ્ય હોય અને અહીં બન્યુ એવું બને તો એક મિનિટ પણ ન રહું. લોર્ડ સીંહા જેવો દોઢવર્ષમા કાયર થઈ ગયો તો. એ ખરૂં છે કે હું સત્તામા છું પણ સુખમાં તો એક પણ રાત્રી સુતો નથી. પણ મને ભાવનગરના રાજ્યે અને ભાવસિંહજીનાં બાળકોએ ટકાવી રાખ્યો છે. મારાથી બન્યુ તેટલું કર્યું–બની શક્યુ હશે એટલું કર્યું હશે પરંતુ જ્યારે મારા હાથ પગ બોઘ પડયા હશે ત્યારેજ પછી રહ્યો હોઇશ. પણ મારા નસીબે ઈનામજ નથી. એક માણસ જેટલુ કરી શકે એટલું મે કર્યું છે પણ એ મારી સત્તાની બહારની વાત છે. બસ, આથી વિશેષ ખુલાસો તમે મારી પાસે નહીં માગો.

મહારાજ તો એવા છે કે એને સહન કરવું પડે છે, એવું પણ એમને લાગે એવા નથી; આ મારી કમનસીબી છે. આવા સરલ સ્વભાવ વાળા નરેશને તો મારી ઈચ્છા માટે નહીં, એમની યોગ્યતા માટે નહીં તો એમના સરલ સ્વભાવ માટે તો જરૂર રાજ્ય સોંપી દેવું જોઈએ. પણ અત્યારે એ બની શક્યું નથી. પ્રજાએ તે માટે બહુ લાગણી ન રાખવી. મને રહેશે એટલું બસ છે. પણ આ એક એવા રાજા છે કે એમના બાપદાદાઓ સરકારનો સંબંધ જે કરી ગયા છે, તે હિતનો સંબંધ છે એમ ધારી એ સંબંધ સાચવીં રાખવા માગે છે. એમની નસીબદારી અને મારી બદનસીબી, એ મારા દુઃખનું કારણ થઈ પડી છે. એટલે હવે આ બાબતમાં તમારે મારા ઉપર ધોખો કરવો હોય તે કરશો.”

ઉપલા ભાષણ પછી અને છ અઠવાડીયાની અંદર ના૦ મહારાજા સાહેબને ગાદીનશીન થવા બાબતનો સરકારી સંદેશો આવી પહોંચ્યો હતો. એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે એ સંદેશાની પાછળ શું ઇતિહાસ હશે.

નરેંદ્ર મંડળની બેઠકમાં હાજરી.

ત્યાર પછી નામદાર મહારાજા સાહેબ પહેલ વહેલા જ દિલ્હીમાં ભરાતી નરેંદ્ર મંડળની બેઠકમાં માર્ચ માસમાં પધાર્યા હતા. ત્યાં નામદાર વાઇસરોયની સાથે મળવાનો પ્રસંગ તે નામદારને આવ્યો હતો. અને નરેન્દ્ર મંડળની બેઠકમાં ચર્ચાતી બધી બાબતોની સાથે ફેડરેશન ઉપરના બીજા રાજા સાહેબોના વિચારો જાણવાનો લાભ તે નામદારને મળ્યો હતો. લગ્નને માત્ર બાવીસજ દિવસની વાર હતી, ત્યાં લગ્નની સાથેજ ગાદીનશીનની ક્રિયા થઇ જવાની સંમતિ નામદાર વાઇસરોય તરફથી આવી પહોંચી અને ૧૮મી એપ્રિલે એ શુભક્રિયા થવી ઠરી. *

---

* રાજ્યાભિષેકના ઠરાવ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

લૉર્ડ અરવીન

કુમાર પ્રિન્ટરી અમદાવાદ

રાજ્યાભિષેકનાં તારથી આમંત્રણો.

લગ્નને માટેનાં આમંત્રણો મિત્ર નરેશોને, દરબાર સાહેબોને અને બીજા હીંદી તેમજ અંગ્રેજ સ્નેહીઓને મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. પણ રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા માટે ટપાલદ્વારા એવાં આમંત્રણો મોકલવાને વખત ન રહેવાથી તારથી તે આમંત્રણો મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. આપણે એ તાર નીચે ટાંકીએ.

Government have been pleased to His Highness' investiture during marriage festivities for which latter invitations have already been issued. Stop. The investiture is fixed for morning of eighteenth instant. This makes for double rejoicing to all friends and well-wishers and His Highness hopes that Your Highness will grace these occasions by your presence. I shall be grateful for early intimation of date of Your Highness' arrival.

President Council.

નાૅ. વાઇસરોય ન આવી શકયા.

ના. વાઇસરોય સાહેબના હાથે રાજ્યાભિષેક થાય એવી ઇચ્છા સહજ હતી. પરંતુ જે તારીખ રાજ્યાભિષેક માટે ઠરી હતી, તે જ તારીખે નામદાર લૉર્ડ ઇરવીનની વિલાયતની વિદાયગીરી હતી. અને નવા વાઇસરોય લૉર્ડ વીલીંગડનનો હીંદુસ્તાનમાં ઉતરવાનો દિવસ હતો. મુંબઇમાં તેનો મોટો જલસો હતો; એટલે એ તારીખે બેમાંથી એક પણ વાઇસરોય સાહેબ એ ક્રિયા અર્થે ભાવનગરમાં આવી શકે એવું હતું નહીં.

રાજ્યાભિષેક

રાજ્યાભિષેકનો દરબાર.

તા. ૧૮ મી એપ્રિલે સ્ટેટ તરફથી રાજ્યાભિષેકનો દરબાર ભરવામાં આવ્યો જે વખતે વેસ્ટર્ન ઇંડીયા સ્ટેટ્સ એજન્સિના-એજંટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ ઓન. મી. ઈ. એચ. કીલીએ વાઇસરોય તરફનો ખરીતો પેશ કર્યો.

ખરીતો.

"My esteemed friend—I have watched with close attention the later stages of Your Highness' education and training since my arrival in India, and it has given me great pleasure to accept the recommendation of my Agent in the States of Western India that Your Highness should now be invested with full ruling powers in your State. Your Highness is fortunate in succeeding to an inheritance, of which the administration has been wisely conducted and the resources prudently husbanded by the Council of Administration under the able guidance of Sir Prabhashanker Pattani. These circumstances give to Your Highness a rare opportunity to develop your State and to improve the condition of your subjects, of which I am confident that yon will take-full advantage."

"Your Highness is also privileged to enter upon high responsibilities at a moment when grave issues, involving the welfare not only of your State but also of your country, are at stake. I have no doubt that Your Highness will play a worthy part in the solution of these problems, and you can count upon the friendship and support of my successor in any difficulties which may beset you. It would have given me great pleasure to invest Your Highness myself had my other duties permitted me to do so, and I shall continue after my departure from India to watch with unfailing interest your Highness' career. I take the opportunity to convey to Your Highness my earnest wish for your long life and happiness"

ઉપરાંત પોતા તરફથી નામદાર મહારાજા સાહેબને મુબારકબાદી આપતાં ભાવનગર રાજ્યના સગીર રાજ્ય વહીવટનો ટુંકમાં અહેવાલ કહી સભળાવ્યો. અને નામદાર મહારાજા સાહેબની યોગ્યતા વિષે પણ તેઓ બોલ્યા. એજંટ ટુ ધી ગવર્નર સાહેબનું આખુ ભાષણ અમે આ નીચે આપીએ છીએ.

Investiture Speech of the Hon'ble Mr. E. H. Kealy, C. I. E., I. C. S., Agent to the Governor-General, on 18th April 1931.

Your Highness,

It was a great pleasure to me to announce just now, through the means of His Excellency the Viceroy's Kharita, the termination of your minority, and your investiture with the full powers of a Ruling Prince.

Nearly 12 years have passed since Your Highness succeeded your father, the late Maharaja Bhavsinghji. During that time you have had a varied education, and training. You spent 2 years at the Rajkot Rajkumar College, 1½ years at a Preparatory School in England followed by 1½ years at Harrow. Since your return to India in June, 1928, you have attended lectures on English, History and Politics at the Samaldas College in Bhavnagar, received regular lessons in administration from the Members of Council, carried out 2 extensive tours in various parts of India, besides touring in your State; finally you visited England

again last year, where you had the educative privilege of attending some of the Round Table Conference meetings, you returned from there last January.

Through all these twelve years your State has been skilfully and carefully administered by a well chosen Council of experienced officers, both English and Indian, under the Presidentship of that wise Nestor of Counsellors, Sir Prabhashanker Pattani, who has spent so many years of his life in loyal service to your State.

Occasions like this always demand an account from the Minority Administration of its doings, and I must now proceed to give a summary of it.

I will not do more than briefly recount what I consider are the most important features of the long Administration

Prolonged and successful efforts have been made to reduce the indebtedness of agriculturists, and, in order to help towards this, nearly 31 lakhs of arrears of revenue have been remitted, and the balance of 27 lakhs has recently been also remitted at Your Higeness' express desire. The Bhav-

nagar farmer thus starts free of debt to the Darbar.

Measures have also been taken with success to tackle the question of agriculturists, private debts, and an Act has been passed protecting them from the usurious practices of merchants.

The Council have continued the late Maharaja's scheme for accumulating a fund, the interest on which is to be used for assisting needy agriculturists. The fund has now reached nearly 24 lakhs. Suitable legislation has been enacted for establishing and developing Village Panchayats.

A survey and settlement revision has been undertaken and nearly completed. A special department has been established for investigating the possibilities of developing irrigation.

The Bhavnagar State Forces have been brought to a high standard of efficiency, and the police force has been completely reorganised, its pay raised, and new police lines built throughout the State. As a result Your Highness should have a thoroughly contented force to help in maintaining law and order.

The activities of the Public Works Department may be guaged from the fact that over a crore of rupees has bee spent by it.

Considerable improvements in the port of Bhavnagar have been effected and the trade of the port, both export and import, has increased by several lakhs a year. The Railway budget has been separated from the State budget proper, and 135 miles of new railways have been built.

Improved and extended medical facilities have been provided throughout the State and the medical budget has doubled itself. Bhavnagar has always been well to the front in education, and the Minority Administration has pushed it still further forward. 3 High Schools, 3 Middle Schools, 95 Primary Schools and 5 aided ones have been added, and the Council recently adopted a plan by which a lakh a year is to be spent on school buildings. The education of cultivators' children has been made free in the college as well as in the schools and scholarships have been founded for them. Physical training has been made compulsory in all Primary Schools and medical inspec-

tion of students has been introduced. Boy Scouts have been started and are rapidly spreading.

Further steps have been taken to develop the sense of civic responsibility among the citizens of Your Highness' Capital by extending the right of Self-Goverment in the Bhavnagar City Municipality, which now has, among other privileges, adult suffrage, and the right of electing its own President.

Finally, when your father, the late Maharaja Saheb died, the combined cash balance and investments of the State amounted to only a little over 7 seven lakhs. But at the end of the current financial year it is estimated if the Budget is adhered to and there are no unforeseen disasters, the total balance in cash and investments will be about one crore fifty four lakhs, which does not include the sum of nearly twenty four lakhs to the credit of the Cultivators' Ameliorations Fund to which I have referred above.

This is no mean record, and I feel sure that, when Your Highness has had time to

'study the results of their work, you will say to all and each of the Council in the words of the parable in the New Testament, 'Well done thou good and faithful servant.'

It is also the custom on these occasions for the officer who has the pleasant duty of performing the investiture ceremony to give the new Ruler a great deal of advice. But weather is hot and I have already detained you far too long and I am sure, Your Highness will be grateful if I am now very brief. And so I feel I cannot do better than to commend to Your Highness' very careful attention that fine oration delivered by Mr. Peile at your grandfather's in 1878 over-flowing with wholesome wisdom, and couched in the eloquent classical English of those days to which I fear our modern English can seldom attain.

Also would I commend to your close study His Excellency Lord Irwin's speech at the recent investiture of His Highness the Mahraja of Jaipur and likewise his address at the opening of the Chamber of Princes last month, full of that high-minded and understanding advice which has always been

associated with the Viceroy whose departure from her shores today the whole of India most sincerely regrets.

To them I can add nothing. Few young Rulers have succeeded to the enjoyment of their heritage under such favourable cricumstances as Your Highness does. The financial conditions of your State, the efficiency of its administration in every branch, your own training and character and above all the devotion of your own people which is, I am convinced, very real indeed, should enable you to face with confidence and courage the very difficult times which the whole of India has now to meet. I am sure that you and your State will ride bravely over the rough waters that are ahead of us, and that you will in the end guide your ship safely into whatever harbour the future form of Government in India may provide.

ભાવનગર માટે ઓન. મી. કીલીની શુભેચ્છા.

ઉપરના ભાષણમાં નામદાર મહારાજા સાહેબની એમને રાજ્યગાદી મેળવતી વખતની બધી જાતની તૈયારીનું, બાળ વહિવટ દરમિયાન રાજ્યની રખાયેલ સંભાળનું, રાજ્યની નાણાં સંબંધી સ્થિતિનું, બંદર અને રેલ્વેના વિકાસનું, પ્રજાની રખાયેલ સંભાળનું અને ખાસ કરીને ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારવાને

થયેલા પ્રયત્નોનું ટુંકામાં વર્ણન આવી જાય છે. ના૦ વાઇસરૉય લૉર્ડ અરવીન સાહેબે દેશીરાજ્યોના લાભ માટે જે સૂચનાઓ નરેંદ્રમંડળના ભાષણમાં કરી હતી, તેને અવલંબીને એજંટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલે જે ઇસારો કર્યો છે, તેનો જવાબ નામદાર મહારાજા સાહેબના ભાષણમાં આવી જાય છે. જે ઉપરથી જણાશે કે નામદાર વાઇસરૉય સાહેબની સૂચના અને તે કરતાં વિશેષ વર્તન ભાવનગર રાજ્યમાં તો ઘણા કાળથી ચાલ્યું આવે છે. હાલના જમાનામાં દેશીરાજ્યો ઉપર જે તવાઇ આવી પડેલી દેખાય છે તેમાંથી સંરક્ષિત થવા માટે રાજ્ય વ્યવસ્થા કેવી હોવી જોઇએ તે માટે ભાવનગરનો રાજ્ય કારોબાર સુંદર માર્ગદર્શક છે, એમ ભાવનગરનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ કરે એવું છે, એટલે પોતાના ભાષણના છેવટના ભાગમાં ઓન. મી. કીલીએ ભાવનગર, ભવિષ્યની ગમે તેવી મુશ્કેલીમાં સહીસલામત પોતાનું વહાણ હંકારી શકશે એવી જે શુભેચ્છા બતાવી છે તે ફળીભુત થાય એવાં બધાં ચિહ્નો આ રાજ્યમાં છે.

મહારાજા શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજીનું ભાષણ.

ભાવનગર રાજ્યનું તંત્ર પોતાના સ્વાધીનમાં લેતાં નામદાર મહારાજા સાહેબે ત્યાર પછી નીચે પ્રમાણે ભાષણ કર્યું હતું. અને તેમા ઓન. મી. કીલીના ભાષણનો પણ ટુંકમા જવાબ આપ્યો હતો.

His Highness' Investiture Speech.

Hon'ble Mr. Kealy,

I thank you sincerely for the honour you have done me by your presence here to-day, and am much indebted for the trouble you have taken in coming here in these days

of heat to announce the termination of the minority and my investiture with full powers. I enter upon a life of responsibilities of which I am, I hope, quite conscious. The training I have received will be helpful to me in the carrying on of my duties, helped by the sympathy and the good will that I will receive from Government in the same way that my father did. Your valuable advice given to me to-day, will be a stimulus to follow the path that lies before me.

My good fortune has been that my father, who had to grapple thoughout his life against financial stringency, left me a State free from debt, and an Administration that had acquired an all India reputation. To this was added another piece of good fortune; Government in their solicitude for me and my State, selected, as the Head of the Administration, a gentleman, whose name is associated with this State for the last forty years, I mean Sir Prabhashanker Pattni. Fain would I say more on this subject, but Sir Prabhashanker insists that the unique occasion of my marriage and investiture must have a sole monopoly of rejoicings

and that all other items, however eventful, must give place to the festivities of these two happy occasions.

It is not easy to follow in the footsteps of Ruler like my worthy father, and my own administrative studies have shown me that it would be no easy task to maintain pitch of efficiency organised by the Administration. I hold, however, that it is difficulties and experience that make the man, and I assure you, Sir, that Government and my people will not find me wanting in qualities that in these days of advancement every Indian Ruler should possess. I highly value the advice that His Excellency Lord Irwin has given to all the Rulers of India in this connection, and, may I add, that all the principles he laid down have been followed in my State from the days of my father and some even since before his time.'

To-day is the day of rejoicing for all my people and all my friends. For me it is a day of entering into a life of new and heavy responsibilities and I shall need, Sir, your sympathy and support. Bhavnagar is known for its happy relations with the

British Government begun long before Government's first connection with the Province of Kathiawar. That friendship, it will be my duty to further cement, for, it should be the cherished privilege of every young Ruler to follow in the footsteps of his wise father I inherit traditions, a rich and prosperous State, an organised administration and a loving people. I am, therefore, conscious Sir, that with the assumption of powers, I also assume responsibilities. I realize also more than any Ruler in the past that the foundation stone, which gives stability to the State, is laid in the contentment of the governed. I shall, therefore, endeavour to attend to the promotion of prosperity and happiness of those who are now committed to my charge, whose wants will be my special care, and whose contentment and happiness my chief reward For your sympathy and promise of help I am much indebted. For His excellency's solicitude for my welfare as expressed in the Viceregal Kharita I am deeply grateful. And may I ask you, Sir, to His Excellency the Viceroy my heartfelt

thanks and my assurance that the trust he has been pleased to repose in me, I will do my best to justify ?

I pray to Almighty God, in His mercy, to shower His blessings on these my cherished hopes and the life that lies before me.

Bhavnagar,
18-4-1931.

આ ભાષણની ઉમદા ઉર્મિઓ.

આ ભાષણમા ઘણી ઉમદા ઉર્મિઓ દેખાઇ આવે છે. પ્રથમ તો પોતાના પિતાશ્રીના રાજ્ય કારભારનું જ્ઞાન અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી પિતૃભક્તિ તરી આવે છે. અને તેમને પગલે ચાલવામાં પોતાનું શ્રેય છે એ ભાનને લીધે પિતા કરતાં પણ સવિશેષ ફતેહમદ રાજ્યતંત્ર ચલાવવાની આજથી જ તેઓ આશા રાખે છે.

પોતાના વડીલ તરફ માનબુદ્ધિ.

જમાનો આગળ વધતો જાય છે, તેની સાથે કેળવણી અને જ્ઞાન પણ આગળ વધે છે. પિતાની પાછળ આવનાર દરેક પુત્ર પોતાના મુરબ્બી કરતાં સારો દેખાવ કરી શકવાની આશા રાખે છે. અને જાણે ચોક્કસ માની બેસે છે કે એમ થશે જ. પણ મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીએ તો પોતાના પિતાને પગલે ચાલવું એ કાંઇ સહેલું કામ નથી એમ કહીને, પોતાના વડીલ તરફની માનબુદ્ધિ બતાવી આપી છે. એટલે એ માનબુદ્ધિ, એમને પિતાથી સવિશેષ આગળ વધવાને ઉત્તેજન આપશે. અને આગળ જતા જ્યારે પોતે એમ કહે.

છે કે "મુસ્કેલીઓ અને અનુભવ જ માણસને મનુષ્ય બનાવે છે, અને હાલના આગળ વધતા જતા જમાનામાં એક દેશી-રાજામાં જે ગુણો હોવા જોઇએ તેની ઉણપ હું આશા રાખું છું કે મારામા સરકાર અને મારી પ્રજા નહીં જુએ." ત્યારે તો સંતોષ થાય એવું છે, કે એ નામદારે, રાજ્યની જવાબદારી સાથે એ જવાબદારીનો ભાર આગ્રહપૂર્વક વહન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. અને લૉર્ડ અરવીને નરેંદ્રમંડળમાં રાજાઓની ફરજો તરફ જે ધ્યાન ખેંચ્યું છે, તે ફરજો તરફ ના૦ મહારાજા સાહેબની દૃષ્ટિ અને સહાનુભુતિ છે. તેમ જ ના૦ વાઇસરોય લૉર્ડ અરવીને સૂચવેલા સુધારાઓ તો પોતાના પિતાના વખતથી તો છે અને કેટલાક એથીયે જૂના કાળથી છે એમ કહીને જાણે એથી પણ આગળ વધવાની અભિલાષા પોતાને છે એવું સૂચન કર્યું છે. આવા એક નરેશમાં સારી આશા રહે એમાં આશ્ચર્ય શું ?

બાળ નરેશનું વૃદ્ધપ્રતિ હૃદય.

પોતાની બાલવયમાં રાજ્યકારભાર સારી રીતે ચલાવવા માટે સરકારનો ઉપકાર માનતાં એ નામદારે કૌંસિલ ઑફ એડમીનીસ્ટ્રેશનના પ્રેસીડેન્ટ સર પ્રભાશંકર માટે, જે એક બે વાકય કહી નાંખ્યાં છે તેમાં તે બાળ નરેશનું એ વૃદ્ધ તરફનું હૃદય દેખાઇ આવે છે. કોઇપણ કારભારી તે ઉદ્‌ગારથી પોતાની સર્વ સેવાની કદર માની લે એવો એ શબ્દોમાં ભાવ છે. એ શબ્દો આ છે.

"મારા માટે તેમ જ મારા રાજ્ય માટે કાળજી રાખનાર સરકારે એડમીનીસ્ટ્રેશનના વડા તરીકે એક એવા સજ્જનની પસંદગી કરી કે જેનું નામ છેલ્લા ૪૦ વર્ષથી આ રાજ્ય સાથે જોડાયેલું છે. હું સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી વિષે કહું છું.

આ વિષયમાં મને વધારે કહેવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે પણ સર પ્રભાશંકરનો એવો આગ્રહ છે, કે મારાં લગ્ન અને રાજ્યારોહણના આ અનુપમ પ્રસંગે ફક્ત આનંદની જ વાતો થવી જોઇએ, અને બાકીની બધી બાબતો, પછી તે ગમે તેવી મહત્વની હોય તોપણ આ બન્ને માંગલિક પ્રસગોની ખુશાલીમાં જતી કરવી જોઇએ.”

પરસ્પરના શુભ સંબંધ.

ભાવનગર રાજ્યનો સરકાર સાથેનો સંબધ અદ્વિતીય છે. અને તે સવિશેષ કરવામાં પોતે પોતાની ફરજ સમજશે અને અભિમાન લેશે એમ કહીને પરસ્પરના શુભ સબંધોની કીમત તે નામદારે આંકી છે.

મનનીય વાકયો.

પણ ભાષણ પૂરૂં કરતાં તે નામદારે જે કાંઈ સુંદર કહી દીધું છે તે આ વાકયો છે

“આજનો દિવસ મારી પ્રજા અને મિત્રોને આનદનો છે. પણ મારે માટે તો નવી જીદગાનીમા અને નવી જવાબદારીઓમા દાખલ થવાનો આ દિન છે. આજે સત્તા હાથમા લેવાની સાથે જવાબદારીઓ પણ હાથમા લઉં છુ. તે સાથે એમ પણ સમજુ છુ કે રાજયનો સહીસલામત પાયો લોકોના સતોષમાં નંખાઈ શકે છે. અને એટલા માટે જે લોકો મારી સભાળ નીચે છે તેની ઉન્નતિના સાધનો અને તેના સુખને વધારવું એને હુ મારો ખાસ ધર્મ સમજીશ. એમની જરૂરીઆતો એ મારી ખાસ સભાળની વસ્તુ થશે, તથા એમનો સતોષ અને સુખ એને હુ મારી મહેનતનો બદલો સમજીશ.”

આ વાકયો દરેક ગાદીનશીનના નરેશને મનન કરવા જેવાં છે.

છે કે "મુશ્કેલીઓ અને અનુભવ જ માણસને મનુષ્ય બનાવે છે, અને હાલના આગળ વધતા જતા જમાનામાં એક દેશી-રાજામાં જે ગુણો હોવા જોઇએ તેની ઉણપ હું આશા રાખું છું કે મારામા સરકાર અને મારી પ્રજા નહીં જુએ." ત્યારે તો સંતોષ થાય એવું છે, કે એ નામદારે, રાજ્યની જવાબદારી સાથે એ જવાબદારીનો ભાર આગ્રહપૂર્વક વહન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. અને લોર્ડ અરવીને નરેંદ્રમંડળમાં રાજાઓની ફરજો તરફ જે ધ્યાન ખેંચ્યું છે, તે ફરજો તરફ ના૦ મહારાજા સાહેબની દૃષ્ટિ અને સહાનુભુતિ છે. તેમ જ ના૦ વાઇસરોય લોર્ડ અરવીને સૂચવેલા સુધારાઓ તો પોતાના પિતાના વખતથી તો છે અને કેટલાક એથીયે જૂના કાળથી છે એમ કહીને જાણે એથી પણ આગળ વધવાની અભિલાષા પોતાને છે એનું સૂચન કર્યું છે. આવા એક નરેશમાં સારી આશા રહે એમાં આશ્ચર્ય શું?

બાળ નરેશનું વૃદ્ધપ્રતિ હૃદય.

પોતાની બાલવયમાં રાજ્યકારભાર સારી રીતે ચલાવવા માટે સરકારનો ઉપકાર માનતાં એ નામદારે કૌંસિલ ઑફ એડમીનીસ્ટ્રેશનના પ્રેસીડેન્ટ સર પ્રભાશંકર માટે, જે એક બે વાક્ય કહી નાંખ્યાં છે તેમાં તે બાળ નરેશનું એ વૃદ્ધ તરફનું હૃદય દેખાઇ આવે છે. કોઇપણ કારભારી તે ઉદ્‌ગારથી પોતાની સર્વ સેવાની કદર માની લે એવો એ શબ્દોમાં ભાવ છે. એ શબ્દો આ છે.

"મારા માટે તેમ જ મારા રાજ્ય માટે કાળજી રાખનાર સરકારે એડમીનીસ્ટ્રેશનના વડા તરીકે એક એવા સજ્જનની પસંદગી કરી કે જેનું નામ છેલ્લા ૪૦ વર્ષથી આ રાજ્ય સાથે જોડાયેલું છે. હું સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી વિષે કહું છું.

આ વિષયમાં મને વધારે કહેવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે પણ સર પ્રભાશંકરનો એવો આગ્રહ છે, કે મારાં લગ્ન અને રાજ્યારોહણના આ અનુપમ પ્રસંગે ફક્ત આનંદની જ વાતો થવી જોઇએ, અને બાકીની બધી બાબતો, પછી તે ગમે તેવી મહત્વની હોય તોપણ આ બન્ને માગલિક પ્રસગોની ખુશાલીમાં જતી કરવી જોઇએ."

પરસ્પરના શુભ સંબંધ.

ભાવનગર રાજ્યનો સરકાર સાથેનો સંબંધ અદ્વિતીય છે. અને તે સવિશેષ કરવામાં પોતે પોતાની ફરજ સમજશે અને અભિમાન લેશે એમ કહીને પરસ્પરના શુભ સંબંધોની કીંમત તે નામદારે આંકી છે.

મનનીય વાક્યો.

પણ ભાષણ પૂરૂં કરતાં તે નામદારે જે કાંઈ સુંદર કહી દીધુ છે તે આ વાક્યો છે.

"આજનો દિવસ મારી પ્રજા અને મિત્રોને આનંદનો છે. પણ મારે માટે તો નવી જીંદગાનીમા અને નવી જવાબદારીઓમા દાખલ થવાનો આ દિન છે. આજે સત્તા હાથમાં લેવાની સાથે જવાબદારીઓ પણ હાથમા લઉ છુ. તે સાથે એમ પણ સમજુ છુ કે રાજ્યનો સહીસલામત પાયો લોકોના સતોષમાં નંખાઈ શકે છે. અને એટલા માટે જે લોકો મારી સભાળ નીચે છે તેની ઉન્નતિનાં સાધનો અને તેના સુખને વધારવું એને હુ મારો ખાસ ધર્મ સમજીશ. એમની જરૂરીઆતો એ મારી ખાસ સભાળની વસ્તુ થશે, તથા એમનો સતોષ અને સુખ એને હુ મારી મહેનતનો બદલો સમજીશ."

આ વાક્યો દરેક ગાદીનશીનના નરેશને મનન કરવા જેવાં છે.

રાજ્યના સીલની સોંપણી.

ત્યાર પછી એક નાની પણ સુંદર ક્રિયા થઈ હતી. સર પ્રભાશંકરે રાજ્યની સીલ નામદાર મહારાજા સાહેબને અર્પણ કરતાં કહ્યું કેઃ—

Your Highness,

In handing over the Seal of the State I hand over to Your Highness all that I was charged to look after. I hand over an organised State, a full treasury, a contented and attached people and the happy and friendly relationship of your House with your brother Princes—not only uuabated but, I trust, more closely cemented. Your Highness has my warmest blessings and best of my good wishes for a successful Rule.

"આ સીલ પેશ કરતાં જે બધું સભાળવાની ફરજ મારા ઉપર હતી, તે બધું આપ નામદારને હુ સુપ્રત કરૂ છું. સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલેલું રાજ્ય સોપું છુ; ભક્ત અને સુખી પ્રજા સોપું છું, અને આપ નામદાર સાથેના આપના મિત્ર રાજ્યોના સ્નેહ ભરેલા સબંધને માત્ર અવિરત નહી પણ હુ આશા રાખુ છુ કે વધારે ઘટ્ટ થયેલો મિત્રાઈ ભરેલો સંબધ સોપુ છુ. અને આપને અતઃ-કરણ પૂર્વક આશીર્વાદ આપું છુ તથા ફતેહમંદ રાજ્યનીતિ માટે અનેક શુભેચ્છા દર્શાવું છું."

લગભગ ૪૦ વર્ષના કારભારને અંતે બોલાયેલાં આ થોડાં વાકયોમાં કેવી રાજ્ય સેવા અને કેવી સ્વામી ભક્તિના ઉદ્ગાર છે, તે દેખાઈ આવશે.

ના. મહારાજાને અભિનંદન.

સીલ સોંપાયું કે તુરત ૧૫ તોપોના બાર થયા હતા. અને ભાવનગરનું રાજગીત* ગવાયું હતું. આ વખતે આખો દરબાર ઉભો થયો હતો. અને એજંટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ ઓન. મી. કીલી તથા જે રાજા સાહેબોએ પધારીને નામદાર મહારાજા શ્રીકૃષ્ણકુમારસિંહજીને પોતાની હાજરીથી માન આપ્યું હતું તથા ગાઢી મિત્રતાની સાબીતી આપી હતી, તેઓ સર્વેએ ના૦ મહારાજાને અભિનંદન આપ્યું હતું.

નવાજેશો.

ત્યાર પછી રાજ્યાભિષેકની ખુશાલીમાં જે જે નવાજેશો નામદાર મહારાજાએ કરી હતી તે સર પ્રભાશંકરે વાંચી સંભળાવી હતી. આ નવાજેશો નીચે પ્રમાણે છે.

જાવક નંબર ૧.

ઠરાવ.

આજરોજ રાજકર્તા તરીકેની પૂર્ણ સત્તા અમારા સ્વાધીનમાં લેતાં અમારી પ્રજાના હિતાર્થે નીચે મુજબ હુકમો કરવામાં આવે છે.

વસુલાત ખાતું.

૧. દરબારી ખાતેદાર ખેડુતોને રાહત મળે તે ઉદ્દેશથી એવુ ઠરાવવામાં આવે છે કે જે ખેડુતો જાતે કે સાથી રાખી દરબારી ખાતેદાર તરીકે ખેડ કરતા હોય તેઓ પોતાની જમીન અને તે પાછળનાં ખોરડાંનો કબજાહક બીજા ખેડુતોને ગીરો, વેચાણ કે બીજી રીતે આપી શકશે. ખરેખરા ખેડુત વર્ગ સિવાયને આપી શકશે નહી.

૨. વસુલાતી ધારાના પ્રકરણ ૫ ની કલમ ૧૪, ૧૫ મુજબ

---

* રાજગીત માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

દરબારી ખાતાની જમીનમાં હાલ ખાતેદારના સીધી લીટીના પુરુષ વંશના વારસોનો તથા અમુક સંજોગોમાં તેની દીકરીનો વારસા હક્ક ગણવા ઠરાવ છે. હવે પછી આ હક્ક ચાલતા કાયદા મુજબ તેના તમામ વારસોને આપવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

૩. આ રાજ્યમાં શહેર ભાવનગર તથા મહાલોનાં કસ્બા સિવાયનાં બીજાં ગામોમા રવાનગી તથા આમદાની માપું લેવાય છે, તે હવેથી સંવત ૧૯૮૮ ની સાલથી માફ કરવામાં આવે છે; ફક્ત પરરાજ્યને બંદરે ઉતરી જમીન રસ્તે આ રાજ્યની હદમાં જે માલ આવે તે ઉપર નામદાર હિન્દુસ્તાનની સરકાર સાથેના આપણા કોલકરાર મુજબ બ્રિટિશ ટેરિફ મુજબ જે જકાત લેવાય છે તેજ ચાલુ રહેશે.

૪. આ સંસ્થાનમાં કારીગર તથા મજૂર વગેરે વર્ગ પાસેથી ઉભડ તથા કસ્બા વેરો લેવાય છે તે તથા કુંભાર ચાકડો, સાવજ વેરો તથા સુતર ચામડાની બાબત લેવાય છે તે સવત ૧૯૮૮ ની સાલથી માફ કરવામાં આવે છે.

૫. રાજ્ય કુટુમ્બમાં શુભ પ્રસગોએ (क) દરબારી નોકર પાસેથી, (ख) દરબારી ગામોમાં છૂટી છવાઇ બારખલી જમીન ધારણ કરનાર પાસેથી, (ग) મહાજન, (घ) પટેલ, મુખી તથા (च) ખેડુતો પાસેથી નજરાણાની રકમ હક્ક તરીકે લેવામાં આવે છે તે રિવાજ આ શુભ પ્રસંગથી હવે પછીને માટે માફ કરવામાં આવે છે.

૬. ભાયાત તથા મૂળગરાસીઆને તેમની જરૂરીઆતને પ્રસંગે કે તેમના દેવાનો ફડચો કરવા દરબારશ્રીથી લોન ધીરવામાં આવે છે તેનું વ્યાજ હાલ સાત ટકા લેવામાં આવે છે તેમાંથી એક ટકો ઓછો કરી બીજો હુકમ થતાં સુધી ૭ ટકા કરવામાં આવે છે.

૭. ભાયાતોનાં ગામોમાં જ્યાં હાલ શાળાઓ છે તેનું જે ખર્ચ હાલ તેમની પાસેથી લેવાય છે તે હવેથી અર્ધું માફ કરવામાં આવે છે.

૮. આ સંસ્થાનના દરબારી ખેડુતો પાસે: સંવત ૧૯૮૬ આખર સુધીની જે પાછલી બાકી હતી તે તો તમામ માંડી વાળવામાં આવેલ છે. અને ખેડુતો પાસે તેમના લેણદારોનું લેણું હોય તેની પતાવટ કરી તેઓ તદ્દન કરજ મુક્ત થાય તેવો પ્રબંધ કરવામાં આવેલ છે. આ પતાવટથી ખેડુતોને તેના લેણીયાતને જે રકમ અપાવવી ઠરે તે દરબારશ્રી ખેડુતને માત્ર ચાર ટકાના જૂજ વ્યાજે ધીરે છે. પરંતુ ગામડાંઓમા ગ્રામ્ય સ્વરાજ સ્થાપવાનું છે માટે એવું ઠરાવવામા આવે છે કે જે ગામડાં ગ્રામ્ય પંચાયતનું ધોરણ દાખલ કરે ત્યાં દરબારશ્રીથી ધીરાયેલ કે ધીરવાની લોનનું વ્યાજ માફ કરવું.

કેળવણી.

૯. આ રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત આપવાનું ઠરાવવામા આવે છે.

૧૦. આ રાજ્યમાં એક હુન્નર ઉદ્યોગશાળા (Technical School) કાઢવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

૧૧. આ રાજ્યમાં પુસ્તકાલયોના પ્રચાર માટે એક લાખ રૂપિયાની રકમ બક્ષિસ આપવામા આવે છે. તે રકમ સદ્ધર લોનમાં રોકી તેનું વ્યાજ કેળવણી ખાતા મારફત આ કાર્ય માટે વાપરવામાં આવશે.

૧૨. હિન્દમા કેળવણીની મદદમાં દર વરસે સાત હજારની સ્કોલરશિપો આપવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત હિન્દ બહાર દેશોપયોગી અભ્યાસ કરવા જનાર વિદ્યાર્થીને ઉત્તેજન આપવા રૂપિયા એક લાખની રકમ બક્ષિસ કરવામાં આવે છે. આ

રકમ સદ્દર લોનમાં રોકી તેના વ્યાજમાંથી આ મદદ આપવામાં આવશે.

૧૩. ગ્રન્થકારોને ઉત્તેજન મળી શકે તે માટે રૂ. ૫૦,૦૦૦ ની રકમ બક્ષિસ કરવામાં આવે છે. આ રકમ સદ્દર લોનમાં રોકી તેના વ્યાજમાંથી કૉલેજ તથા કેળવણી ખાતાના અમલદારોની કમિટી, પુસ્તક પરીક્ષા કરી યોગ્ય મદદ આપશે.

૧૪. ભાવનગર ગરાસીઆ સમાજની સંસ્થાને દર વરસે રૂા. ૧,૦૦૦ ની રકમ મદદ તરીકે આપવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

૧૫. બોટાદ તથા કુંડલા કસ્બામાં મિડલ સ્કૂલો છે ત્યાં હાઇસ્કૂલો સ્થાપવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

૧૬. દક્ષિણામૂર્તિ ભવનમાં હાઇસ્કૂલ બાંધવાના ખર્ચ પેટે રૂા. ૧૫,૦૦૦ ની રકમ બક્ષિસ આપવામાં આવે છે.

૧૭. આ સસ્થાનમાં સ્કાઉટની સસ્થાઓ છે તેમને એક વખતને માટે રૂા. ૫,૦૦૦ ની રકમ તેમનાં સાધનોની મદદ માટે આપવામાં આવે છે. અને હાલ વાર્ષિક ગ્રાન્ટ રૂા. ૧,૧૦૦ મળે છે તેમાં રૂા. ૯૦૦ વધારી આપવામાં આવે છે.

૧૮. ભાવનગર સનાતન હાઇસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓનાં ચારિત્ર્ય બળની વૃદ્ધિ કરવા એક હોસ્ટેલ તેના વ્યવસ્થાપકો બાંધવા માગે છે તેમાં રૂા. ૫,૦૦૦ની મદદ આપવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

૧૯. સસ્કૃત પાઠશાળાઓ, મુસલમાનોના મદ્રેસાઓ તથા બીજી જે લોકથી ચાલતી શાળાઓ હોય તે વચ્ચે રૂા. ૫,૦૦૦ ની રકમ મદદ તરીકે આપવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

૨૦. ગામડાંઓમાં બાળ ઉછેર (Child Welfare) નો પ્રચાર થાય અને ગામડાંના બાળકોને કેળવણીનો ઉત્સાહ થાય એવા શિક્ષકો અને વૈદકીય જ્ઞાનવાળા ભાષણ કરવાવાળાઓનો પ્રબંધ કરવો. સાથે સાથે અજ્ઞાન વર્ગમાંથી ખોટા

વહેમો દૂર થાય તો સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ (Social Work) આગળ વધી શકે તેવો પ્રબંધ પણ એજ માણસો મારફત કરવો. આ કામ માટે રૂપિયા એક લાખની રકમ બક્ષિસ કરવામાં આવે છે. આ રકમ સદ્ધર લોનમાં રોકી તેના વ્યાજમાંથી આ ખર્ચ કરવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

વૈદક.

૨૧. આ સંસ્થાનનાં કસ્બાનાં તથા બીજાં કેટલાંક ગામોમાં દવાખાનાં છે. તથા તે ઉપરાંત એક ફેરણી દાક્તર રાખવામાં આવેલ છે; પરતુ ગામડાંઓને પણ વૈદકીય લાભ મળી શકે તે માટે રૂપિયા એક લાખની રકમ જૂદી કાઢવામાં આવે છે. આ રકમ સદ્ધર લોનમાં રોકી તેના વ્યાજમાંથી વૈદક ખાતા મારફત દેશી વૈદકને ઉત્તેજન આપવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

ધર્માદા.

૨૨. તળાજા મહાલમાં આવેલા ગોપનાથજીના બ્રહ્મચારી તથા બાવા તરફથી મેટર્નિટી હોસ્પીટલ તથા ત્રાપજ ડિસ્પેન્સરીમાં અનુક્રમે રૂા. ૧,૫૦૦ ની રકમ આપવામાં આવતી તે બંધ કરી તે ખર્ચ દરબારશ્રીથી કરવાનુ ઠરાવવામાં આવે છે.

૨૩. આ સસ્થાનની ગૌશાળા માટે રૂા. ૧૫,૦૦૦ તથા પાંજરાપોળો માટે રૂા. ૫,૦૦૦ ની રકમ મદદમાં આપવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

૨૪ કવિઓ તથા ચારણોનાં ઇનામ માટે રૂા. ૨૫,૦૦૦ ની રકમ એનાયત કરવામાં આવે છે. આ રકમ સદ્ધર લોનમા રોકી તેના વ્યાજમાથી આ વ્યવસ્થા કરવાનું ઠરાવવામા આવે છે

૨૫. રાજ્ય કવિ પીગળશી પાતાભાઇને રૂા. ૩,૦૦૦ ની રકમ બક્ષિસ આપવામા આવે છે.

૨૬. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોનાં કુટુમ્બોને મદદ આપવા

માટે સ્થપાયેલા 'શિક્ષક સહાયક ફંડ' માં રૂ. ૩,૦૦૦ આપવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

૨૭. બોમ્બે ચિલ્ડ્રન એઇડ સોસાયટીને રૂ. ૫૦૦ બક્ષિસ આપવામાં આવે છે.

પરચુરણ.

૨૮. આ સંસ્થાનના પચ્ચીસ કે તેથી ઓછા પગારવાળા દરબારી નોકરોને આ પ્રસંગમાં ઇનામ તરીકે એક માસનો પગાર આપવાનું ઠરાવવામા આવે છે.

સંવત ૧૯૮૭ના વૈશાખ શુદિ ૧ શનિવાર, તા. ૧૮-૪-૩૧.

કૃષ્ણકુમારસિંહજી,

મહારાજા, સસ્થાન ભાવનગર.

નવાજેશોમાં અનોખાપણું.

ઘણાં રાજ્યોમાં રાજ્યાભિષેક થાય છે. ઘણી નવાજેશો થયેલી આપણે જાણીએ છીએ. ભાવનગર કરતાં વધારે ધનાઢય રાજ્યોમાં અનેક દાખલાઓ આવી નવાજેશોના છે. એ સર્વની સાથે સરખાવી જોતાં આ બક્ષિસોમાં કાંઇ ઑરજ અનોખાપણું જણાયા વિના રહેશે નહીં. આ નવાજેશોમાં પૈસાના ખર્ચનો કે તેની કીંમતનો વિચાર કરવામાં આવેલો નથી. એમાં તો માત્ર આવાં સધન રાજ્યે લોકોના ઉપર બહોળે મને કેવી કૃપા દર્શાવવી યોગ્ય છે તેનો જ ખ્યાલ કરવામાં આવ્યો હોય એમ દેખાય છે.

દરબાર બરખાસ્ત.

ત્યાર પછી પાન ગુલાબ અને હાર તોરા અપાયા પછી દરબાર બરખાસ્ત થયો હતો. અને પ્રથમ ઓન. મી. કીલી અને સર્વ રાજા સાહેબોને વિદાય કર્યા પછી ના૦ મહારાજા સાહેબ રાજ મહેલે પધાર્યા હતા.×

× રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

ગાર્ડન પાર્ટી.

એજ દિવસે સાંજે નીલમબાગમાં ગાર્ડનપાર્ટી કરવામ આવી હતી. તેમાં આ શુભ પ્રસગે ભાવનગર પધારેલા સં મહારાજા સાહેબો, ઓન. મી. કીલી અને સર્વ મિત્રો તથ ગામનાં સંભવિત સ્ત્રી પુરૂષોને આમત્રવામાં આવ્યાં હતાં.

બેંક્વેટ.

રાત્રે પાનવાડીમાં બેંક્વેટ કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં ૧૩૦ મીજબાનોને આમત્રણ હતું. શિષ્ટાચાર પ્રમાણે પ્રથમ ના૦ શહેનશાહનો ટોસ્ટ લેવાયો હતો. અને ત્યાર પછીનો બીજો ટોસ્ટ ઓન. મી. કીલીનો હતો. જે પ્રસગનું ભાષણ આ નીચે આપવામાં આવ્યું છે.

His Highness' Banquet Speech.

Hon'ble Mr. Kealy, Your Highnesses,
Ladies and Gentlemen,

It gives me great pleasure to rise to propose the toast of Mr. Kealy, the Hon'ble the Agent to the Governor-General, whom I am so glad and proud to have in our midst in Bhavnagar to-day.

Everyone knows him as a sympathetic friend and a willing helper, Mr. Kealy has been taking care of the interests of the Princes of this Province, and especially of Bhavnagar, which has until to-day been under the trusteeship of Government. His desire personally to acquaint himself with

the true needs, feelings and sentiments of Bhavnagar, since the day he came to Kathiawar, has been great. I consider it Bhavnagar's good fortune that he was at Rajkot during even a part of my minority.

In this connection may I say that I am grateful to Government for the arrangements they made for the care of myself and my State during that period. You all know how great a Ruler my father was and what high opinion Government had of him. In appointing Sir Prabhashanker to look after my affairs, they have not only shown keen solicitude for my personal welfare, but also set the Seal of their approval on the administration of Bhavnagar during my father's regime. Sir Prabhashanker had an important hand in the upbringing of my father. What he has been to me is known to all. He must at least allow me to say that I have been happy under his care and you will all appreciate what I mean when I say this. Sir, my minority administration, as designed by Government, has been singularly successful. It has been a continuation and development of my father's good work. We

have trained officials of good repute, and an efficient service. When my father came to the Gadi, the revenue of the State was about 47 lacs. He believed that finance was the chief mainstay of a State and he never spared himself to bring it to a state of affluence. He left it with a revenue of some 60 lacs a year. To-day it is a crore and twenty lacs. This development has been attained without any increase in taxation. It is the result of development of Railways, commerce and banking. The prosperity of the Bank shows how high stands the credit of my House and my State

I should like to add here that the love that should exist between the Ruler and his people is traditional in Bhavnagar. Some day I hope you will allow me, Sir, to take you out among my people and show you how affectionate is the relationship between the Rajah and the Prajah of Bhavnagar. All this, I feel, I owe to Sir Prabhashanker and the Council of Administration. I have pleasant early memories of Mr. Tudor Owen; and Col. Burke's six years on the Council have left a mark on the Administration I

claim him as a personal friend, who entertained great hopes of my future, I should have loved to have him here on this happy occasion. Col. Mosse joined us in 1927. His ability, experience and patience have made him popular with the service and the people here. And, besides, he is a great sportsman, a fact which gives him a special position among all sportsmen in the sphere both of politics and real sport.

Dewan Bahadur Tribhuvandas has been in the State for a great number of years and has rendered long and devoted service to my father. He was with my father before he came to the Gadi. He has served in most of the departments and held the high office of the Dewan. This record places him in a special relationship to myself. Khan Bahadur Goghavala is another high official of long standing. As the highest Judicial Officer, he has maintained the confidence of the people in our Law Courts.

I have touched upon these matters of Bhavnagar to show you how wisely and well Government have looked after my affairs through the help of such sympathe-

tic heads ef the province as the Hon'ble Mr. Kealy.

You, Sir, have always shown the keenest sympathy and concern for the welbeing and myself and my State. I want to thank you for all the good that you have done to us, and all the help you have given to the Administration that has made its success possible. All the Princes in the Province look upon you as their friend, and if there is any matter which requires to be placed before Government in the interest of Bhavnagar, I know that I can always come to you for your right advice and your kindly help.

And now, Your Highnesses, Ladies and Gentlemen, I ask you to drink to the very good health of our distinguished guest the Hon'ble Mr. Kealy.

The Hon'ble Mr. Kealy, Agent to the Governor-General.

Bhavnagar, }
18-4-1931. }

ના૦ મહારાજાનું ખાણા પછીનું ભાષણ.

રાજ્યાભિષેકનું ભાષણ પ્રસંગને અનુસરતું ટૂંકું હતું. ખાણાનાં ભાષણો, ખાણા પછીનાં ભાષણો તરીકે પ્રખ્યાત છે. તેમાં લાગણીઓને વિસ્તારવાળો પ્રદેશ મળે છે. તે પ્રમાણે નામદ

minister this important State as efficiently as posible in consonance with the highest traditions. I know, Your Highness, that it must have been a very great disappointment to you that it was not possible for either His Excellency Lord Irwin or His Excellency Lord Willingdon to perform the investiture ceremony this morning. I believe that in the annals of Kathiawar no Viceroy has ever invested any of its Rulers so far; and many of us hoped that a beginning of several exceptions to this rule would have been made this time. But I feel sure, you will readily understand how impossible it would have been. inasmuch as the change in the Viceroylty has coincided with the date of Your Highness' investiture. But Your Highness' loss is my gain for I have thereby had the honour and pleasure of performing the ceremony myself, the first occasion of the sort which has fallen to my happy lot since I came to this Agency. I am so sorry that, owing to my having to return to Rajkot for another investiture, my visit to your State must be so short a one and that I shall be deprived thus of the

pleasure of taking any part in the wedding festivities. But let me thank Your Highness for your charming hospitality.

I must not say more, as time is short for we have to return to Rajkot by special train very soon. But I must ask you all to join me in drinking the health of our host, His Highness the Maharaja of Bhavnagar, and in wishing him a very successful reign, firmly established on his people's affection and happiness, and a very happy married life.

Bhavnagar,
18-4-1931.

નાo મહારાજા તરફથી ઉપકાર.

ઓન. મી. કીલીને જવાબ આપતાં નાo મહારાજાએ ત્યાર પછી જે નરેશોએ આ શુભ પ્રસગ ઉપર ભાવનગર પધારવાની મહેરબાની કરી હતી તે દરેકનો નામ લઇને ટોસ્ટ લેવરાવ્યો હતો; જે સબંધી ટુંકુ ભાષણ આ નીચે આપવામાં આવ્યું છે.

His Highness' Reply to the Hon'ble Mr. Kealy.

I rise to thank you Mr. Kealy for the very kind words that have fallen from you about myself. Let me assure you, Sir, that I shall cherish your friendship and count upon it whenever necessary; I am happy to

feel that not only I but all Bhavnagar will remember your name in connection with this happy day.

And now, if you will allow me, I wish to give you all the toast of Their Highnesses, my brother Princes and Chiefs, who have honoured me by gracing this occasion by their presence. It is indeed very kind of all my friends, the Rulers, to come at this hot time of the year to honour me and Bhavnagar. They come here as my father's friends and it has been my good fortune to develop personal friendship with them during my minority, so that we are all met here like old friends. I know that they are as happy to be here as I am proud and happy to see them here. So I will ask you to drink to the very good health of His Highness the Maharaja Saheb of Dhrangadra, His Highness the Maharaja Saheb of Morvi, His Highness the Maharaja Saheb of Panna, His Highness the Thakore Saheb of Palitana, in short all, Their Highnesses, the Ruling Princes and Chiefs.

Ladies and Gentlemen, Their Highnesses' the Ruling Princes and Chiefs.

ધ્રાંગધ્રા નરેશનો ઉત્તર.

આ ટોસ્ટનો જવાબ, સર્વ નરેશો તરફથી ધ્રાંગધ્રાના નામદાર મહારાજા સાહેબે આપ્યો હતો.

ઓન. મી. ફીલીની વિદાયગીરી.

ખાણા પછી રાત્રીના ૧૧ વાગે ઓન. મી. ફીલી. સ્પેશ્યલ ટ્રેઈનમાં રાજકોટ જવા ભાવનગર પરા સ્ટેશનથી ઉપડી ગયા હતા. તા. ૨૧ મીએ રાજકોટનો રાજ્યાભિષેક હોવાથી, તેઓ વધારે વખત ભાવનગર રહી શક્યા ન હતા.

રાજા-મહારાજાઓની વિદાયગીરી.

તા. ૨૨ મીએ રાજકોટમાં નામદાર મહારાજાશ્રીનું લગ્ન હતું તેથી તા. ૨૧ મીની રાત્રીએ ભાવનગરથી સ્પેશ્યલ ટ્રેઈનમાં પોતાને પધારવાનું હોવાથી, સર્વ રાજા-મહારાજા સાહેબોએ સૌ સૌને સ્થળે પધારવાની રજા લીધી હતી. અને સ્પેશ્યલ ટ્રેઈનોમાં તેમની વિદાયગીરીનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો હતો.

ભેળી થયેલી મેદની.

મેમાનગતીના આ ચાર પાંચ દિવસો બહુ આનંદમાં અને સ્નેહના હીલન મીલનમાં પસાર થયા હતા. રાત્રીએ આખા ગામમાં રોશની થતી હતી. અને માત્ર ભાવનગરની પ્રજામાંથી નહીં પણ બીજાં રાજ્યોની પ્રજામાંથી અને બ્રિટિશ જીલ્લામાંથી તથા ઠેઠ મુંબઈ સુધીથી માણસોની મોટી સંખ્યા આ પ્રસંગે ભાવનગરમાં ભેળી થઇ હતી. ભાવનગર શહેરની વસ્તી લગભગ ૭૬ હજારની છે. તે ઉપરાંત લગભગ એટલુંજ માણસ બહારથી ભેળું થયું હતું, એવી ગણતરી કરવામાં આવે છે.

કેંપોની વ્યવસ્થા.

રાજા મહારાજાઓને જુદા જુદા મકાનોમાં ઉતારવામાં આવ્યા હતા. અને એમના દરેક કેંપ ઉપર એક જવાબદાર અધિકારીને સરભરા માટે નિયત કરવામાં આવ્યો હતો. જેથી તેઓ સર્વની સગવડ અને સુખમાં જરા પણ ખામી આવે નહીં કે વિલંબ થાય નહીં. સિવાય બીજા મોટા દેશી મીજબાનોનો પણ તેજ પ્રમાણે બંદોબસ્ત થયો હતો. યુરોપીયન મીજબાનોને માટે દરબારી યુરોપીયન ગેસ્ટ હાઉસમાં અને દેશી મીજબાનોને માટે દરબારી દેશી ગેસ્ટ હાઉસમાં તથા બીજાં મકાનોમાં બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો.*

બીજા મોટા ઉતારા.

પરગણામાંથી ખેડુતોને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યાં હતાં. ગણતરી ન કરી શકાય એટલી મોટી સંખ્યામાં બીજા ખેડુતો પણ આવ્યા હતા. તેઓને માટે ઉતારા વગેરેનો બંદોબસ્ત, નવા બંધાયેલા પટેલ હાઉસમાં કરવામાં આવ્યો હતો. અને માણસોની સંખ્યા એટલી બધી હતી કે રાત્રે એ મકાનના કોમ્પાઉન્ડમાં માણસોને સુવું પડયું હતું. આટલી મોટી સખ્યા છતાં એ ઉતારામાં ખાવા પીવા વગેરેની સર્વ વ્યવસ્થા લોકોને આનંદ થાય એવી હતી. એવોજ એક મોટો ઉતારો ગરાસીઆ-ઓનો હતો. અને એથી જુદો ભાટચારણોનો હતો. અને ત્યાં પણ બધી સગવડ સામગ્રી રાખવામાં આવી હતી.

સ્નેહી નરેશોની હાજરી.

આ પ્રસંગે સ્નેહી નરેશોમાં નામદાર ધ્રાંગધ્રાના મહારાજા સાહેબ, મોરબીના મહારાજા સાહેબ, બારૈયાના મહારાજા

---

* કેંપો અને ઉતારાઓની વ્યવસ્થા માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

સાહેબ, પન્નાના મહારાજા સાહેબ, પોરબંદરના મહારાજા સાહેબ, લીંબડીના ઠાકોર સાહેબ, ખંભાતના નવાબ સાહેબ, મુળીના ઠાકોર સાહેબ, સાયલાના ઠાકોર સાહેબ, લાઠીના ઠાકોર સાહેબ, જસદણના દરબાર સાહેબ, બીલખાના દરબાર સાહેબ, હડાલા, અને બગસરાના દરબાર સાહેબો, વડીઆના દરબાર સાહેબ, ડેડાણના દરબાર સાહેબ, સાણંદના દરબાર સાહેબ, ખીરસરાના દરબાર સાહેબ, સરદારગઢના નવાબ સાહેબ, માણાવદરના ખાન સાહેબ, વગેરેએ હાજરી આપી હતી.* આથી રાજ્યાભિષેકની ક્રિયામાં અને તેને લગતા બધા કાર્યક્રમમાં ઘણી શોભા આવી હતી. કાઠીઆવાડમાં આવા સમારંભનો આટલો મોટો જલસો બીજે સ્થળે થયેલો સાંભળ્યો નથી. ભાવનગરમાં મહૂમ મહારાજા સાહેબના વખતમાં કુંવરીશ્રી મનહર કુંવરબાનાં, પન્નાના મહારાજા સાહેબની સાથે થયેલાં લગ્ન પ્રસંગે આવીજ જાતનો એક ભવ્ય મેળાવડો થયો હતો. પણ આ વખતનો જલસો અને માણસોની સખ્યા, એ પહેલાના જલસા કરતાં ઘણીજ સવિશેષ હતી. પોતાના નરેશનો રાજ્યાભિષેક એ, પ્રજાને બહુ ગર્વ અને ઉત્સાહની વાત છે. હજી હીંદી પ્રજાનું માનસ એ ભક્તિવાળું છે; અને ભાવનગરની પ્રજા લાડમાં ઉછરેલી હોવાથી, માત્ર જલસો જોવા નહી પણ જાણે વિવાહે આવી હોય એમ ભેળી થઇ હતી.

રાજા–પ્રજાનું એક દીલ.

બાળ મહારાજાને જોઇને એમને જે આનંદ થયો હતો તે તો તેમના અધિકારીઓ અને એમની પ્રજાજ વર્ણવી શકે. રાજા પ્રજા વચ્ચેનું એક દીલ એ, આ ભાવનગર રાજ્યમાં

---

* જુઓ પરિશિષ્ટ.

એક મોટો સુયોગ છે. અને હૃદયના પરસ્પરના બંધનમાં એ બે એવાં દેખાય છે, કે જાણે એ સંબંધ, એક બીજા ઉપર ન છૂટી શકે એવી જવાબદારી નાંખે છે.

ફુલેકાં.

રાજાઓના વિવાહ થાય છે, ત્યારે અનેક આનંદના મેળાવડાઓમાં રાત્રીએ ફુલેકાંની સ્વારી કાઢવાનો પણ પ્રબંધ હોય છે. આવી બે સ્વારીઓ—એક તા. ૧૯ મીએ અને બીજી તા. ૨૦ મીએ રાત્રીએ—થઇ હતી. આ વખતે રોશની બહાર જોવાને અને મહારાજા સાહેબની સ્વારી જોવાને પ્રજાની જે મેદની જામી હતી તે અવર્ણનીય છે. મુંબઈ જેવાં મોટાં શહેરોમાં મોટા ટોળાંઓ ઘણાએ જોયાં હશે પણ આવડી મોટી મેદનીના હસ્તા ચ્હેરાઓ અને ઉત્કઠા ભરેલું નરેશનું નિરીક્ષણ તો અહીંજ દેખાયું. આ સ્વારીમાં નામદાર મહારાજા સાહેબ હાથી ઉપર સ્વારી કરતા હતા. અને નિમંત્રીત રાજા મહારાજાઓ માટે બે મોટા પાટ રાખવામાં આવ્યા હતા. બીજા અધિકારીઓ અને મહેમાનો સ્વારીમાં આગળ ચાલતા હતા. અને રાજ્યની બધી રીયાસત એ સ્વારીમાં હતી.

આ બે ફુલેકામાં એક રાજ્ય તરફથી થયું હતું અને બીજું પોરબંદરના નામદાર મહારાજા સાહેબ, જેઓ ભાવનગરના ભાણેજ થાય છે તેમણે આપ્યું હતું.

લગ્ન પ્રસંગનો માંડવો: દરબાર હૉલ.

વિવાહ પ્રસંગ ઉપર રાજ્ય તરફથી માંડવા નાંખવામાં આવે છે. તેમાં એક સાદો માંડવો નામદાર મહારાજા સાહેબના નીલમબાગ મહેલના કોમ્પાઉન્ડમાં નાંખવામાં આવ્યો હતો. જ્યાં લગભગ ૧૫ દિવસ સુધી દર સાંજે ગામનાં સંભાવિત બાનુઓ ગીત ગાવા અને રાસડાઓ લેવા આવતાં હતાં.

બીજા મોટા મંડપ તરીકે મોતીબાગ મહેલની પાસેના ચોગાનમાં એક ખાસ નવો વિશાળ દરબાર હૉલ બાંધવામાં આવ્યો હતો; કે જે હમેશના માટે દરબાર હૉલ તરીકે વપરાઇ શકશે. તેમાં ઓછામાં ઓછાં પાંચસો માણસની બેઠક થઇ શકે એવું છે, અને ફરતી ગેલેરીમાં દોઢસો બસો બાનુઓ બેસી શકે એવી વ્યવસ્થા છે.

આ હૉલમાં રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા થઈ હતી. અને એ ક્રિયાની ભવ્યતામાં રાજા મહારાજાઓ, ઓન. મી. ફીલી, અંગ્રેજ મિત્રો, દેશી સદ્‌ગૃહસ્થો-સ્નેહીઓ અને પ્રજાવર્ગની હાજરીએ જેમ વધારો કર્યો હતો તેમ એ દરબાર હૉલની વિશાળતાએ પણ શોભામાં ઉમેરો કર્યો હતો.

આ હૉલ માત્ર ૫૬ દિવસમાં ઉભો કરવામા આવ્યો છે. એ પાકું મકાન છે અને આટલી ખંત તથા ત્વરાથી ઉભો કરવા માટે સ્ટેટ એન્જીનીયર મી. ઘોઘારીને ખરેખર ધન્યવાદ આપવા જેવું છે.

પોશાકનો દરબાર.

દરબાર હૉલમાં રાજ્યાભિષેકને બીજે દિવસે ૧૧ વાગે બીજાં રાજ્યો અને સ્નેહીઓ તરફનો પોશાક સ્વીકારવાની શુભક્રિયા થઇ હતી. જે વખતે નામદાર મહારાજા સાહેબ પોતે આ દરબારમાં બીરાજ્યા હતા. કેટલાં બધાં રાજ્યો× સાથે ભાવનગરનો મિત્ર સબંધ છે એ, આ મીજલસમાં સ્પષ્ટ થઇ જતું હતું. જીંદગીમાં સત્તાને જેમ મોટું પદ આપવામાં આવે છે, તેમ જીંદગીની ખરી સાર્થક્તા મિત્ર ભાવના સ્નેહ સંબંધમાં છે, એ વાતની પ્રતીતિ સત્તા અને સ્નેહના આ પ્રસંગે થયલા મેળાપમાં સ્પષ્ટ થતી હતી.

× જુઓ પરિશિષ્ટ.

પ્રતિ પોશાક.

પોશાક સ્વીકાર્યા પછી દરેક ડેપ્યુટેશનને રાજ્ય તરફથી પ્રતિ પોશાક આપવાનો રિવાજ છે. તે પોશાક દરેક ઉતારે રાજ્ય ખર્ચના ઉપરી સાહેબ, એક ડેપ્યુટેશનના રૂપમાં જઇને આપી આવ્યા હતા.

વિવાહ માટે વિદાય.

તા. ૨૧ મી એ રાત્રે ૧૦ાા વાગે ના૦ મહારાજા સાહેબ, રાજ્યના અધિકારીઓ અને સગાંઓની સાથે, બે સ્પેશ્યલ ટ્રેનમાં* રાજકોટ જવા ઉપડી ગયા હતા; કે જ્યાં વિવાહ સમારંભ થવાનો હતો.

---

* જુઓ પરિશિષ્ટ.

યુવરાણીશ્રી રાજકુંવરબા સાહેબ
ગોંડલ

લગ્ન.

નામદાર યુવરાજશ્રી ભોજરાજજીને માંડવે.

ગોંડલને બદલે રાજકોટ કેમ ?

કોઇને એમ થાય કે ગોંડલ નરેશનાં પૌત્રી સાથે લગ્ન અને તે રાજકોટમાં કેમ હશે વારૂ? પણ યુવરાજશ્રી ભોજરાજજી ઘણાં વરસથી પોતાના કુટુંબ સાથે રાજકોટમાં નિવાસ કરીને રહ્યા છે, એટલે સહજ એમને, ત્યાં લગ્ન કરવાની ઇચ્છા થાય. ગોંડલમાં લગ્ન થયાં હોત તો ગોંડલ અને ભાવનગર નરેશના આ મીલનથી આખા કાઠીઆવાડમાં કોઇ અલૌકિક આનંદ કદાચ થયો હોત એમ સૌ કોઇ કહે છે.

તા. ૨૨ મી: સવારે સામૈયું.

તા૦ ૨૨ મી એ સવારના સાત વાગે ભાવનગર નરેશની જાન રાજકોટ પહોંચી. તે વખતે સ્ટેશન ઉપર જે સાજનને લઇને યુવરાજશ્રી, નામદાર મહારાજા સાહેબને સામૈયું કરવા આવ્યા હતા, એનો દેખાવ ખરેખરો ભવ્ય હતો. જાણે આખું કાઠીઆવાડનું નૃપતિ મંડળ સ્ટેશન ઉપર હોય એમ દેખાતું હતું. ભાવનગર અને કાઠીઆવાડનાં બીજાં રાજ્યોનો પરસ્પરનો સ્નેહ સંબંધ એટલો મીઠો છે કે કાઠીઆવાડ પ્રાંતના નરેશોને આ હજી ઉછરતા આવતા પોતાના ભાઇને માન આપવાનું જાણે સહજ મન થઇ ગયું હોય એમ સમજાતું હતું.

નરેશોનો પરસ્પર મીલાપ.

ટ્રેઇન ઉભી રહેતાંવેંત નામદાર યુવરાજશ્રીએ હાર પહેરાવીને મહારાજા સાહેબનું સ્વાગત કર્યું. મહારાજા જામ સાહેબ,

ધ્રાંગધ્રા અને મોરબીના મહારાજા સાહેબ, વાંકાનેરના રાજ-સાહેબ, પાલીતાણાના ઠાકોર સાહેબ, મુળીના ઠાકોર સાહેબઃ એ બધા નરેશોને મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભેટયા. અને એ રાજમંડળમાં, જાનમાં સાથે આવેલા પોરબંદરના નામદાર મહારાજા સાહેબ, પન્નાના નામદાર મહારાજા સાહેબ, અને બારૈયાના નામદાર મહારાજા સાહેબ ભળતાં રાજકોટમાં જાણે નરેશમંડળનો મેળાવડો હોય એવું ક્ષણભર લાગી જાય એવું હતું. પરસ્પર વાર્તાલાપ થયા પછી સ્વારીના રૂપમાં વરરાજાની જાન જુનાગઢના ઉતારે ગઇ. અને આખો દિવસ, આ શુભ પ્રસંગે થતી ઘરની ક્રિયાઓમાં ધામધુમથી ગયો.

યુવરાજશ્રીની તૈયારી.

ભાવનગરની જાન અને પોતાના રાજ્યની બહાર રાજ-કોટમાં વિવાહ, એ પરિસ્થિતિમાં લોકોને એમ લાગે કે ભાવ-નગર જેવા મોટા રાજ્યના નરેશનું સ્વાગત એ સ્થાનમાં થઇ શકશે કે કેમ ? પણ જેઓએ આ પ્રસંગ રાજકોટમાં જોયો છે તેઓ કહે છે કે બન્ને પક્ષને શોભા આપે એવી તૈયારીઓ નામદાર યુવરાજે ત્યાં કરી હતી. બધા રાજા સાહેબોને બંગ-લાઓમાં ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા હતા. અને જાનનાં બધાં માણસોને માટે રાજકુમાર કોલેજનું આલીશાન મકાન ઉતારા તરીકે આપવામાં આવ્યું હતું.

સ્વભાવે શાંત અને દીલે ઉદાર એવા યુવરાજશ્રી ભોજરા-જાજીની તૈયારી જોઇ સર્વને આનંદ થતો હતો. સુન્દર રાજ્યને શોભે એવો વિશાળ મંડપ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. અને જાન તથા માંડવાની સગવડ સર્વને સતોષકારક એવી કરવામાં આવી હતી.

મહારાજા જામ સાહેબની કુટુંબ વત્સલતા.

આટલા બધા મોટા સમારંભની યોગ્ય વ્યવસ્થા નામદાર જામ સાહેબે પોતાની દેખરેખ નીચે રાખવાની ઉત્સુક ઉદારતા બતાવી હતી. ગોંડલ અને જામનગર જાડેજા કુટુમ્બનાં રાજ્યો છે. જામસાહેબની એ કુટુંબભાવના આ દેખરેખમા તરી આવતી હતી. જામમહારાજના દીલની વિશાળતા, આવેલો પ્રસંગ જાળવી લેવાની બહોળી ઉદારતા અને મોટા મેળાવડાઓ સંકુચિત મને નહીં પણ નરેશને યોગ્ય એવા દીલથી કરવાનો અનુભવ: એ બધાએ જામ સાહેબની આ વખતની કુટુમ્બ ભાવનાને–જેમ આવે બધે પ્રસંગે થાય છે તેમ–શોભાવી હતી. એમની એ મુરબ્બીવટ, ગોંડલ યુવરાજને જેમ આભાર નીચે મૂકે છે, તેમ ત્યાં રાજકોટમાં હાજર રહેલા સર્વ નરેશોને ચકિત કરે એવો આનંદ આપે છે, એમ ત્યાંના વાતાવરણમાં સ્પષ્ટ દેખાતું હતું.

કરવું તે વિશાળ દિલે કરવું એ પાઠ ત્યાં શિખાનો હોય એવું હતું. ગોંડલ યુવરાજનો મંડપ શોભી ઉઠયો હતો. અને યુવરાજ–યુવરાણીનો આજે ધન્ય દિવસ હતો.

ના૦ મહારાજાની સ્વારી.

ભાવનગર નરેશને યોગ્ય આ સમારભ લાગતો હતો. રાત્રે લગ્ન વિધિનો સમય હતો. અને ભાવનગરને ઉતારેથી નામદાર મહારાજા સાહેબની સ્વારી માંડવે જવાને નીકળી. સ્વારી હાથી ઉપર હતી. તથા પોતાના નાનાભાઈ કુમારશ્રી નિર્મળસિહજી અંબાડીમાં મહારાજા સાહેબની પાછળ બેસીને, રસ્તામાં રૂપાનાણું, બન્ને બાજુએ વેરતા આવતા હતા. લોકોની

મેદની સ્વારી જોવા મળી હતી. અને તે ઝુંડમાં રૂપીઆનો ઉછાળ, રૂપીઆ મેળવવાને હરીફાઇ કરાવતો હતો.

લગ્નવિધિ.

લગભગ દસેક વાગે હાથી મંડપમાં પહોંચ્યો. ચારે તરફ સુંદર રોશની કરવામાં આવી હતી. અને લગ્ન વિધિમાં થાય છે તેમ, સાસુજીએ મંડપને બારણે વરરાજાને વધાવ્યા. તથા લગ્નની વેદી પાસે પધરાવ્યા પછી, કન્યાને પધરાવ્યા પછી શાસ્ત્ર પ્રમાણેની ક્રિયા કરવાનું બ્રાહ્મણોને સોંપી દેવામા આવ્યું. રાજકોટમાં હાજર હતા તે સર્વે રાજા સાહેબો લગ્નની એ વિધિ જોવાને બેઠા હતા. રાજાઓનાં લગ્ન અમે જોયાં છે, પણ આ નરેશના લગ્નમાં જાણે આખુ નરેંદ્ર મડળ એક કુટુમ્બ રૂપ હોય એમ ભાસતું હતું. ભાવનગરના અધિકારીઓ અને સ્નેહીઓના આનંદની શી વાત કરવી ? એ તો એ મડળમાંનો કોઇ અનુભવી અમને લખાવે તો કહી શકીએ.

કુટુંબી જેવા એક મુરબ્બીની હાજરી.

આ આનંદદાયક શુભ પ્રસંગ જોવાને અને વરવધૂને હૃદય પૂર્વક આશીર્વાદ દેવાને ભાવનગર નરેશના કુટુમ્બી–મુરબ્બી-માંથી કોઇ હયાત હોત તો કેવું સારૂં ? આમ દરેકને તે વખતે ત્યાં લાગી આવતું હતું. પણ કુટુંબી નહી તો કુટુંબી જેવી એક વ્યક્તિની હાજરી ત્યાં હતી અને એના ઉપર ઘણાની આંખો ઠરતી હતી એમ કહેવાય છે–**સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી.**

ભાવનગર રાજ્ય સાથેનો સર પ્રભાશંકરનો સંબંધ અને ભાવના, આ પ્રસંગ ઉપર એમને જાણે જીંદગીના સાર્થકયનું ભાન કરાવી આનંદ આપે છે એમ ભાસતું હતું.

ાિરાજય'

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી, કેસીઆઈઈ

માર પ્રિન્ટરી અમદાવાદ

એક દૃશ્ય.

સ્નેહી અને નજીકના સંબધમાં ઉમરે મુરબ્બી જેવા પોરબદર, પન્ના અને બારૈયાના મહારાજા સાહેબના ભાવો પણ એવાજ હતા. જુવાન છતા પ્રૌઢ લાગતા વરરાજાના આનંદમાં ગભીર ઉત્કંઠાની લેશ પણ રેખા ન દેખાય એવા શાંત ચહેરે વરરાજા ઘડીકમાં કન્યા, ઘડીકમાં ચિત્રો અને ઘડીકમાં પાઠ ભણતા બ્રાહ્મણો તરફ બહુ જ ધીમી શાંત નજર કરતા હતા. એ દશ્ય જોવા જેવું હતું.

અન્ય ગૃહસ્થોની હાજરી.

મંડપના પડખેના ભાગમાં પણ રાજપુત રિવાજને અવલબીને આડા પડદાવાળો એક બીજો વિશાળ ભાગ હતો; જેમાં એજંટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ મી. કીલી, રાજકોટના બીજા યુરોપીયન ગૃહસ્થો, અને સ્ત્રીઓનું મંડળ એકુ હતું. જ્યા ઉપાહારની પણ ગોઠવણ હતી. અને ગાયન વગેરેના જલસા થતા હતા.

મધ્યરાત્રી પછી આ શુભ ક્રિયા પૂરી થઇ, અને ભાવનગરને સુયોગ્ય એવાં મહારાણી મળ્યાં.

જીંદગીના બે મોટા અવસરો.

ચાર દિવસ પહેલાં રાજ્યાભિષેક અને ત્યાર પછી તુરત લગ્ન એમ જીંદગીના બે મોટામાં મોટા અવસરો સાથે થાય એવા ભાગ્ય બધે હોતાં નથી; એમ સૌ કોઇ બોલતા હતા, પરદેશીઓ વાહ વાહ કહેતા હતા અને ભાવનગર નરેશના શુભેચ્છકો ધન્ય દિવસ માનતા હતા.

જે નરેશની સાંસારિક જીંદગી આવી સુદર રીતે શરૂ થાય છે, તેમાં ભવિષ્યની બધી સુઆશાનો, બધી જાહોજલાલીનો,

બધી ફતેહનો અને બધી સુકીર્તિનો ભાસ થાય છે. ઉછેર સારો, સ્વભાવ સારો, રાજ્ય ઇતિહાસ સારો, માતા પિતાને પગલે ચાલવાનું મન થાય એવો દાખલો સારો: એ બધાં ચિહ્નો ભાવનગર નરેશની ભવિષ્યની કારકીર્દિની ફતેહની નિશાની છે.

બહુ જ થોડા નરેશોએ આ પ્રમાણે નવી જીંદગીમાં પ્રવેશ કર્યો હશે.

બેંક્વેટ.

લગ્નને બીજે દિવસે રાત્રે ના૦ ભોજરાજજી તરફથી જાન અને મીજબાનોને ખાણું હતું. રાજકુમાર કૉલેજમાં સર ભાવસિંહજી હૉલમાં ૧૫૫ મીજબાનો માટે ખાણાનું ટેબલ ગોઠવાયું હતું. અને એ ગોઠવણના બ્રહ્મા નામદાર જામ સાહેબ હોઇને, જેઓ એમની ઉદારતા અને આવી બાબતમાં એમનું નિષ્ણાતપણું જાણે છે, તેઓને કહેવાની જરૂર નથી કે એ ખાણું કેવી ભવ્યતામાં પસાર થયું હતું.

ભાષણો.

રિવાજ પ્રમાણે ખાણાને અંતે પ્રથમ ના૦ શહેનશાહનો ટોસ્ટ લેવાયા બાદ ભાવનગરના નામદાર મહારાજાનો ટોસ્ટ લેવાની દરખાસ્ત જામ મહારાજે કરી હતી, જે એકે અવાજે વધાવી લેવામાં આવી હતી. ત્યાર પછી ભાવનગરના યુવાન નરેશે વરરાજાને છાજે એવા શરમવાળા પણ બુલંદ અવાજે યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો હતો. ત્યાર બાદ ગોંડલના યુવરાજ સાહેબે મહેરબાન કીલી સાહેબે અને બીજાઓએ નીચે પ્રમાણે ટોસ્ટ જાહેર કર્યો હતો. અને તેનો જવાબ ઓન. મી. કીલી સાહેબે નીચે પ્રમાણે આપ્યો હતો:—

યુવરાજશ્રી ભોજરાજજી સાહેબ
ગોંડલ

amenities of that picturesque hill top, not to metion the many files and problems that await decision on his office table.

My task has this additional disadvantage. When many of my illustrious friends and well-wishers are gathered here, how shall I single out names for a special tribute of my reverent and grateful homage? I must mention every one of Your Highnesses, if I can do that without tiring out of Your patience and giving a wide scope to my words; and Your Highnesses know that I am a man of a few words.

I am in a very fortunate position to-day. The Ruling family of Gondal is related to that of Bhavnagar. His Highness the Maharajasaheb is the grandson of my aunt of revered memory. By accepting the hand of my daughter His Highness has revived that relationship, and has bound, much closer than before, the ties that have linked Bhavnagar and Gondal in the past. I am certain that had His last Highness the Maharaja Shri Bhavsinghji Saheb been alive to-day, none would have been more delighted than

His Highness at this fresh matrimonial alliance between our respective Houses Mine would be looked upon as rather a desperate attempt, if I may say so; to strive for this alliance, was for me almost a forlorn hope, but that it has succeeded is due to my distinguished friend, the great Statesman and minister of our day—Sir Prabhashanker Pattani, whose kind sympathies and able support, I was privileged to enlist from the beginning. My debt of gratitude to him is more than I can express today.

The head of our Jadeja clan—His Highness the Maharaja Jamsaheb is present here, to bless this alliance between a daughter of of His House and the Ruling Head of the Gohels of Kathiawar. Nothing can be more appropriate and heartening than this. I was at a loss at the magnitude of my task and my helplessess in many ways.

I turned to His Highness and I have not turned in vain. Ever generous, ever noble, ever the friend of those in need, His Highness lent not merely many things from His State for the functions here, but the price-

ગા૦ મહારાજ, બાઈઓ અને સંબંધીવર્ગ

લોકોનો અનોખો ઉત્સાહ

કુંવારા ગયેલા નરેશને પરણીને આવેલા જોતાં લોકોને જે ઉત્સાહ થાય છે, તે કોઇ અનોખો છે. તેમાં વળી ભાવનગરની પ્રજાનાં અંતઃકરણને જીતનારા મહારાજા પરણીને આવે ત્યારે લોકોના આનંદની શી વાત કરવી? રાજ્યાભિષેક અને લગ્ન પ્રસંગમાં ભાવનગરમાં ઘણાં દૃશ્યો જોવા લાયક હતાં. એ બધામાં આ દૃશ્ય ટોચ ઉપર આવે એવું હતુ. રાજ્યાભિષેકનો દેખાવ સ્મરણમાં રહી જાય એવો હતો અને પરણીને શહેરમાં પેસવાનો આ દેખાવ હૃદયમાં રહી જાય એવો હતો.

પોરબંદરના ના૦ મહારાજા

લગભગ આઠ દસ દિવસ સર્વને માટે બહુ વ્યવસાયના હતા. એટલે બધાના ઉપર થાકની અસર જણાતી હતી. પણ, આનંદ, થાકને વીસરાવી દેતો હતો. નામદાર મહારાજાની સ્વારી ભાવનગર આવ્યા પછી બે દિવસે, પોરબંદરના નામદાર મહારાજા સાહેબે પોતાને સ્થાન જવાની વિદાયગીરી માગી. પોરબંદરના મહારાજા, સ્વભાવ અને નિખાલસતામાં મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીની હરીફાઇ કરે એવા છે. અને તેથી એ બન્નેને બહુ સ્નેહ છે. બચપણ અને અંગત સ્નેહ, એ બેનું જ્યારે મીલન થાય છે, ત્યારે રાજાઓમાં ખાસ શોભે છે. આ બન્ને નરેશ સાથે હોય ત્યારે તેમની સાદાઇ અને તેમનો હૃદયસ્નેહ જોવા જેવો છે.

પન્નાના ના૦ મહારાજા

ત્યાર પછી ચાર પાંચ દિવસે સંબંધી વર્ગ પન્ના નરેશ અને તેમનાં મહારાણી સાહેબ તથા બાળકોની વિદાયગીરી થઇ હતી. પન્ના નરેશ, ભાવનગર નરેશના બનેવી થાય છે. કમનસીબે બ્હેન, ત્રણેક વર્ષ ઉપર ક્ષયની બીમારીથી સ્વર્ગવાસ થયાં, પણ સગપણ સ્નેહ હજી એવોને એવો છે. પન્ના મહારાજાનાં બધાં બાળકો સાથે હતાં. અને તેમનાં મોટાં કુવરી સાહેબનું લગ્ન થોડા જ દિવસ પછી ત્રિપુરાના નામદાર મહારાજા સાહેબ સાથે થવાનું હતું; તેને વિલંબ હોત તો એ બધાં ભાણેજડાં ભાવનગર, થોડો વધારે વખત રહ્યાં હોત.

ના૦ મહારાજાનો સ્વભાવ અને ભાવના

રાજ્યાભિષેક અને લગ્નની ક્રિયાનો ટુંકો અહેવાલ આપવાનો જ આમાં પ્રયત્ન છે. પણ એ બધા પ્રસંગોનું મુખ્ય પાત્ર ના૦ મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી હોઇ, તેમનો સ્વભાવ અને ભાવના, એ વિષે થોડાક શબ્દો જાણવાની લોકોની ઇચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે. એ ઇચ્છાને પૂર્ણાંશે સંતોષી શકાય એવું તો નથી, છતાં પ્રયત્ન કરીએ.

મહારાજા તખ્તસિંહજીના જેવું કદ અને એમના જેવો ઉદાર સ્વભાવ, આજથી જ આ બાળ નરેશમાં પ્રતીત થાય છે, એમ લોકો કહે છે. સાથે સાથે મહારાજા ભાવસિંહજીની સદ્‌ગુણવૃત્તિ, એમનું મક્કમપણું, એમના જેટલી અથવા એથી પણ વધારે લોક તરફની પ્રીતિ, મનની શાંતતા, મગજની ઉગ્રતા ઉપર કાબૂ, લોકોના વિશ્વાસ ઉપર રાજ્યની સલામતી છે એવો આજથી જ ભાવ, જુવાન છતાં સારૂં સાંભળવાનો કે જાણવાનો અને તેને ગ્રહણ કરવાનો આગ્રહ, રાજ્ય બહુ જ

સારી રીતે ચાલે અને સુવ્યવસ્થિત રીતે પ્રગતિ કરે એવી ઇચ્છાની સાથે સાથે, અધિકારનો કોરડો વાપરવાની અનિચ્છા, સ્નેહ સંબંધ નીભાવવાનું મન, મુરબ્બીઓ તરફની માનવૃત્તિ, સેવકો તરફ દયા દૃષ્ટિ અને પ્રજા ઉપરનો વિશિષ્ટ પ્રેમ, ઉડાઉ-પણા તરફ ઉદાસીન વૃત્તિ, મિત્રાઇ અને સ્નેહ નીભાવવાનું વલણ, સેવાની પરીક્ષા, માણસની પરીક્ષામાં પિતાના જેવી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, પ્રયત્ન શીલ વૃત્તિ છતાં ઉતાવળનો અભાવ, અને રાજ્યની સુવ્યવસ્થા રાખવાની ઉત્કંઠાની સાથે બહારની વિખ્યાતિ મેળવવાના લોભનો અભાવ એ, એમના સ્વભાવમાં પ્રતીત થયા વગર રહેતાં નથી. એ બધાં બીજોમાંથી કાળ જતાં અને અનુભવ થતાં સુંદર ફળ આપે એવાં વૃક્ષો થવાની લોકો જરૂર આશા રાખે છે. ઘણાંની આશા મનુષ્યને સદ્-વર્તનમાં જોડી રાખે એ ઇશ્વરી ન્યાય છે. ભાવનગરની પ્રજા નસીબવાન છે.

ભાઇઓ.

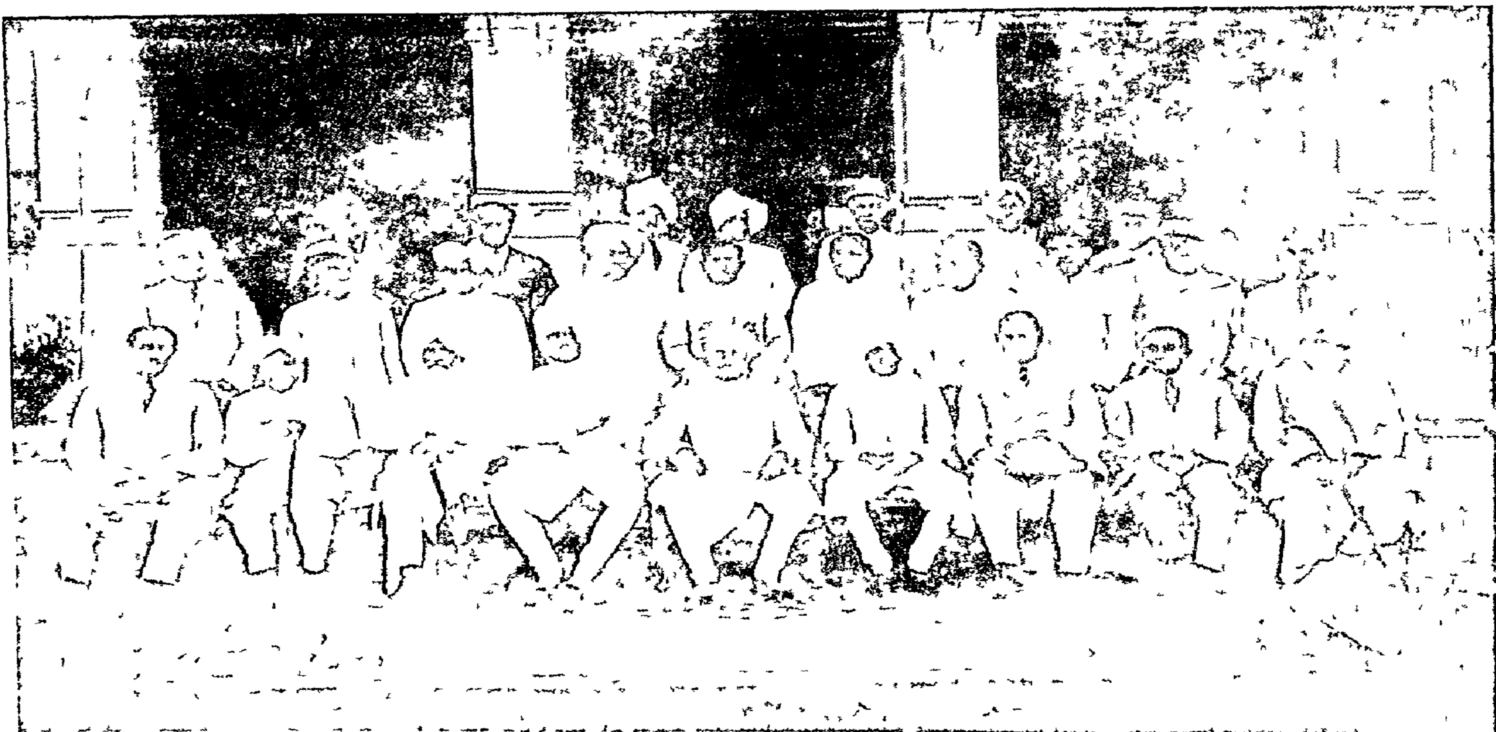
મહારાજાને અને બન્ને ભાઇઓને ભાગ્યે જ કોઇ રાજ-કુટુંબમાં હોય એવા એકત્ર ભાવનો સ્નેહ સંબંધ છે. મોટાભાઇ, પિતાની માફક નાનાભાઇઓની સંભાળ રાખે છે. નાનાભાઇઓ, મુરબ્બી ભાવથી મોટાભાઇને વળગી રહે છે. રાજમહેલમાં, આ કૌટુંબિક દેખાવ આનંદ આપે એવો છે. નાનાભાઈ નિર્મળ-કુમારસિંહજીને લશ્કરી તાલીમ આપી તૈયાર કરવાનો વિચાર સંભળાય છે. અને સૌથી નાના કુમારશ્રી ધર્મકુમારસિંહજીને બરાબર કેળવીને રાજકીય કામ માટે તૈયાર કરવાની ઉમેદ છે. એ વિચારથી એમને વિલાયતમાં હેરોની નિશાળમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. તેઓ વિવાહ પ્રસંગે અહીં પધાર્યા છે.

અને એમની તબીયત નબળી હોવાને લીધે હાલમાં વિલાયત જવાનું મોકુફ રહ્યું છે. કૉલેજની કેળવણી માટે જવું હોય તો વિલાયતમાં જઈ શકે એટલે સુધીની કેળવણી હીંદુસ્તાનમાં આપવામાં આવે એવો પ્રબંધ થવાનું સંભળાય છે.

યુવરાજશ્રી અને એમનું કુટુંબ.

નામદાર ગોંડલ યુવરાજ અને એમના કુટુંબથી જેઓ પરિચિત છે, તેઓ સમજે છે કે એ કુટુંબનું બાળક એટલે શું ? યુવરાણી સાહેબ રાજકુંવરબાની કેલવણી એટલે શું ? એમની બાળકો પ્રત્યેની માયા અને એમની કેલવણી એટલે શું ? એ સહજ સમજી શકાશે. એમની બધી કુંવરીઓ એમના પ્રતિબિંબ જેવી લાગે છે. સ્થિતિએ નરેશકુટુંબ અને સ્વભાવે ગૃહસ્થ કુટુંબના બાળકમાં ઉછેરનું જે સુખરૂપ મિશ્રણ હોઈ શકે તે, જેમ એમનાં બધાં બાળકોમાં છે, તેમ નામદાર મહારાણી સાહેબમાં પણ છે, એમ એમને મળવાનો પ્રસગ પડે સૌ કહે છે. જે રાજ્ય અને પ્રજાનું સારૂં નસીબ લખાયેલું છે, તેને બધા યોગો પણ એવાજ સુંદર મળે છે, એમ પ્રભુ–ન્યાય લાગે છે. કીર્તિવંત વંશ, સુંદર પ્રકૃતિ મંડળ, ભક્ત પ્રજા, તર તીજોરી અને સરકાર તથા બીજાં રાજ્યો સાથેનો સ્નેહ સંબંધ, એ બધાં ભવિષ્યનાં સારાં ચિહ્નોની પરંપરા છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમ

નામદાર મહારાજા સાહેબ, બંધુકુમારો અને અધિકારીમંડળ

બજેટ

બજેટ ૫ લાખ ૬૮ હજાર રૂપીઆનું મંજુર થયું હતું. પરંતુ જે જાતની પરોણાગત થઇ છે, વગર બોલાવ્યાં પણ પ્રેમઘેલી થઇને આવેલી પ્રજાની ખોરાક વગેરેની જે વ્યવસ્થા થઈ છે, મિત્ર નરેશોએ કૃપા કરી જે હાજરી આપી છે અને બીજાં રાજ્યો તથા મિત્રો તરફથી જે ડેપ્યુટેશનો આવ્યાં છે, એ સર્વની યોગ્ય એવી સરભરા અને પોશાક વગેરેનો વિચાર કરતાં ઉપરનો અંદાજ આંકડો વધી જાય તો નવાઇ જેવુ નથી. ચોકખો આંકડો તો રાજ્યનાં સર્વ ખાતાંઓ તરફથી અને ખાસ કરીને રાજ્યખર્ચખાતા તરફથી વિગતવાર કેટલું ખર્ચ થયું છે એનાં બીલો તૈયાર થઇ રજુ થશે ત્યારેજ કહી શકાશે. પણ " વિવાહ માંડી જુઓ અને ઘર ઉખેળી જુઓ " એ કહેવત સામાન્ય કુટુંબમાં પણ વપરાય છે, તો રાજયમાં તે સવિશેષ લાગુ પડે છે, એમ માનવું જોઇએ.

ઉપરનું બજેટ લગનના ખર્ચનું છે, પણ ત્યાર પછી તુરત જ રાજ્યાભિષેક નક્કી થયો; એટલે એના અંગનું ખર્ચ એ રકમ ઉપરાંત થાય, એ સ્વાભાવિક છે.

લગ્નકમિટી

લગ્નના બધા પ્રસંગો સુવ્યવસ્થિતરીતે સચવાય, જોઇતી સામગ્રી માટે પહેલેથીજ તજવીજ થાય, આમંત્રણો યથાયોગ્ય રીતે મોકલી શકાય, એ માટેનાં ડેપ્યુટેશનો નીમવાની સુગમતા પડે અને કોઇપણ જાતની અવ્યવસ્થા વિના બધું તંત્ર બરાબર ચાલી શકે એટલા માટે રાજ્યે એક લગ્ન સમારભની, ઠરાવ કરી વ્યવસ્થાપક કમિટી નીમી હતી. * અને તેમાં નીચે પ્રમાણે અધિકારીઓની નિમણોક કરી હતી.

---

* ઠરાવ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

રા. રા. ભાસ્કરરાવ વિઠ્ઠલરાય મહેતા. ચૅરમેન. ચીફ જડજ.
રા. રા. નટવરલાલ માણેકલાલ સુરતી. સભ્ય. વસુલાતી ખાતાના ઉપરી.
રા. રા. કર્નલ જોરાવરસિંહજી „ ચીફ સેક્રેટરી કૌંસીલ ઓફ એડમીનીસ્ટ્રેશન.
રા. રા. લેફ. કૃષ્ણચંદ્ર કાળુભા „ રાજ્યખર્ચ ખાતાના ઉપરી.
રા. રા. જોરાવરસિંહજી કેસરીસિંહજી „ પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ.
રા. રા. જહાંગીર મંચેરશા રાણીના „ કસ્ટમ કમીશ્નર.
રા. રા. દુર્લભજી વાઘજી ગોધારી. „ સ્ટેટ એન્જીનીયર.

આ કમિટીએ કામકાજની વહેંચણી માટે બીજી નવ પેટા કમિટીઓની નીમણોક કરી હતી. ×

કમિટીએ કરેલી ગોઠવણ

ઉપરના અધિકારીઓનાં નામ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે, કે જે જે ખાતાંઓ આ પ્રસંગમા મદદ કરી શકે તે તે ખાતાંઓના સઘળા મુખ્ય અધિકારીઓને એમા નિયત કરવામાં આવ્યા હતા. પાછળ પરિશિષ્ટમાં એમણે કરેલી વ્યવસ્થાનાં—લગ્ન અને રાજ્યારોહણ બન્ને પ્રસંગનાં—સૂચિપત્રો, દરેક પ્રસંગ માટે કરવી જોઇતી તૈયારીઓની સૂચનાઓ, આમંત્રણ મોકલ્યાં તેનું લીસ્ટ વગેરે દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે, તે ઉપરથી આવા પ્રસંગોએ કેવી ગોઠવણ આદર્શરૂપ થઇ પડે તે સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે.

પત્રો અને તારની ભાષા

પત્રવ્યવહાર અને તારના સંદેશાઓની વિવેક ભરેલી ભાષા

× આ કમિટિઓ સંબધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

આવા બધા પ્રસંગોમાં અનુકરણ કરવા લાયક થઇ પડશે એમ પણ જણાય છે.

અધિકારીઓ

રાજય વિષે બોલતાં રાજ્યના જે અમલદારો મહારાજા ભાવસિંહજીના વખતથી આજ સુધી કામ કરતા આવ્યા છે, તથા બાળ રાજ્યવહીવટ વખતે જેઓએ રાજય વહીવટમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે, તેમના નામોનું એક લીસ્ટ આ લેખમાં સામેલ રહે માટે પાછળ આપવામાં આવ્યું છે. તેમજ બાળરાજ્યવહીવટનો સંક્ષિપ્ત ઇતેખાબ પણ તે સાથે સામેલ છે.×

× જુઓ પરિશિષ્ટ

પરિશિષ્ટો

૧. રાજ્યાભિષેકનો ઠરાવ.

૨. કૅંપો અને ઉતારાની વ્યવસ્થા.

૩. રાજા–મહારાજાઓની હાજરી.

૪. પોશાક એનાયત કરેલાં રાજ્યો અને સંસ્થાઓ.

૫. સ્પેશ્યલ ટ્રેનોની ગોઠવણ.

૬. લગ્ન સંબંધી વિશેષ વર્ણન.

૭. લગ્નકમિટી સંબંધી ઠરાવ.

૮. લગ્નકમિટીએ નીમેલી પેટા કમિટીઓ.

૯. કાર્યક્રમનાં સૂચિપત્રો.

૧૦. આમંત્રણોનું લીસ્ટ.

૧૧. રાજ્યનો અધિકારી વર્ગ.

૧૨. ખાળવહીવટનો સંક્ષિપ્ત ઇંતેખાબ.

૧૩. ભાષણો.

(૧) રાજ્યાભિષેકનો ઠરાવઃ—

ઠરાવ

ખુદાવીંદ નેક નામદાર મહારાજા સાહેબ શ્રીકૃષ્ણકુમારસિંહજી સાહેબના લગ્નની સાથોસાથજ તેઓ નામદારને તખ્તનશીન થવાનું ઠરેલું છે, તે શુભ સમાચારની ખુશાલીમાં નીચે પ્રમાણેનો પ્રબંધ કરવાનું ઠરાવવામાં આવે છેઃ

૧. તોપોના ૧૫ બહાર કરવા.

૨. આ સંસ્થાનની તમામ ઓફીસો તથા કોર્ટો તથા નિશાળોમાં આજનો દિવસ જાહેર તહેવાર પાળવો અને રજા રાખવી.

૩. તળ ભાવનગરની તમામ શાળાઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ તથા બાળાઓને સાકર વહેંચવી.

તા. ૧–૪–૩૧

કૌં. ઓ. એ. ના હુકમથી
(સહી) જોરાવરસિંહજી
ચીફ સેક્રેટરી

જાણવા તથા અમલ થવા રવાના સલામ સાથ દરેક ખાતાના મેહરબાન ઉપરીઅધિકારી સાહેબો તથા આજમ અમલદારો તરફ

કૌ. ઓ. એ.ના હુકમથી
(સહી) જોરાવરસિંહજી
ચીફ સેક્રેટરી

(૨) કેમ્પો અને ઉતારાની વ્યવસ્થા.

અનુક્રમ નંબર	સ્થળ	મીજમાનનું નામ	કેમ્પ ઓફીસરોનાં નામ	કેટલાં વાહન
૧	વિઠ્ઠલવાડી બંગલો નં. ૧	ના. ખંભાત નવાબ સાહેબ, યુવરાજ કુમાર સાહેબ, માંગરોળ.	મી. કપીલરાય ભૂપતરાય ,, હુસેનમીયા કાઝી, વહીવટદાર ,, તોગુભા ગઢવી	૩ ટુરીંગ કાર
૨	વિઠ્ઠલવાડી બંગલો નં. ૨	ખભાત તથા માંગરોળનો સ્ટાફ	,, ,,	
૩	કેસરબાગ	ના. સરદારગઢ નવાબ સાહેબ	,, ,, મી. ચીમનલાલ સવાઇલાલ	૧ ટુરીંગ કાર ૧ ઝનાના કાર
૪	મી. એદલજીનો બંગલો	ના. પન્ના મહારાજા સાહેબ	,, સુર્યભગવાન ,, દામોદરદાસ (કસ્ટમ્સ) ,, બાળકૃષ્ણ મલ્હારરાવ ,, કાના લાખા	૩ ટુરીંગ કાર ૨ ઝનાના ,, ૨ જોડીની ગાડી

૫	નંદકુંવરબાગ ...	ના. ખીરસરા ઠાકોર સાહેબ અ. પ. કીશનગઢ મહારાણી સાહેબા	મી. ત્રીભોવનદાસ માંડળીયા ,, સોગાભાઇ જસાભાઇ	૨ ટુરીંગ કાર ૧ ઝનાના ,,
૬	મી. કાસમઅલી નાનજીનો બંગલો	સર ચીનુભાઇ અને સ્ટાફ	મી. તલકચંદ શાહ ,, પ્રતાપરાય કાશીરામ ,, ગુલાબભાઇ દેશાઈ	પોતાની કાર
૭	લુહાણા બોર્ડીંગ...	હડાળા તથા વડીયા તથા બગસરાના નામદાર દરબાર સાહેબો	,, ,, મી કપિલરામ ઠક્કર	૨ ટુરીંગ કાર ૧ પોતાની કાર (બગસરા)
૮	કૉલેજ રેસીડન્સી નવી	વરલ, અગીઆળી, લાખણકા તથા ઝીંઝાવદરના મે૦ ભાયાત સાહેબો મેજર જાનમામદ વીગેરે	મી. કાશીરામ ભવાનીશકર ,, અભેસીંગ (લાન્સર્સ)	૧ ટુરીંગ કાર ૩ જોડીની ગાડી

૯	મી. પરમાનંદ રતનજીનો બંગલો	ના. સાયલા ઠાકોર સાહેબ	મે. જહાંગીરજી રાણીના લેફ. અજીતસીંહજી (લાન્સર્સ) મી. મહાસુખરાય રતીલાલ દેસાઇ ,, જશવંતરાય પ્રતાપરાય મહેતા ,, વૃજલાલ રતનજી કોઠારી ,, ઉસમાનખાન હયાતખાન	૧ ટુરીંગ કાર ૧ વીકટોરીયા
૧૦	મી. કેશવજી સોનીનો બંગલો	ના. મુળી ઠાકોર સાહેબ, યુવરાજ કુમાર, ધરમપુર	,, ,, ,, ,,	૫ ટુરીંગ કાર ૩ જોડીની ગાડી
૧૧	મી. નરોત્તમદાસ ભાઉનો બંગલો	ના. મોરબી મહારાજા સાહેબ	,, ,,	
૧૨	મી. કુંથડભાઇનો સોનીનો બંગલો	ના. ધ્રોળ યુવરાજ સાહેબ	,, ,,	
૧૩	મી. વીઠ્ઠલદાસ છગનલાલનો બંગલો	રાજા સાહેબનો સ્ટાફ	,, ,,	

૧૪	પાર્વતી ભુવન, મી. વલભદાસ પારેખનું	ના સાણંદ દરબાર સાહેબ	મી. રામજી બાવાભાઈ મી. ગવરીશંકર ગોવીંદજી	૧ ટુરીંગ કાર ૧ વીક્ટોરીયા
૧૫	બાલ મંદીર	દેશી પ્રતિષ્ઠિત મહેમાનો	,, ,,	નથી
૧૬	દક્ષીણામૂર્તિ નવી શાળા	સ્ટોર	,, ,,	
૧૭	મી. નાનજી માણેક-લાલનું મકાન	દેશી મહેમાનો	,, ,,	
૧૮	મી. કચનરાય દેસાઇનો બગલો	દેવગઢબારૈયાના દીવાન સાહેબ અને સ્ટાફ	મી. પુરૂષોતમદાસ છગનલાલ ,, વીઠલ મીઠા ,, ચુનીલાલ છગનલાલ	૩ ટુરીંગકાર ૨ઝનાનાકાર ૧ જોડીની ગાડી ૧વીક્ટોરીયા
૧૯	મી. ચંદ્રશંકર દેસાઇનો બગલો	યુવારાજ સાહેબ ગોંડળ, ના. દેવગઢબારૈયાના મહારાણા સાહેબ	,, ,,	

૨૦	મે. બાપુભા સાહેબનો બંગલો	દેવગઢબારૈયાના સરદારો	,, ,,	૧ ટુરીંગકાર
૨૧	મી. લાભશંકર રતીશકરનો બંગલો	વા. મે. પો. એજન્ટ સાહેબના શીરસ્તેદાર મી. મહેતા વગેરે	મી. અમુલખરાય વજેશંકર ,, સંતોષરામ પ્રેમજી ભટ્ટ	૧ જોડીની ગાડી ૧ વીકટોરીયા
૨૨	ઔદીચ્ય બોર્ડિંગ	બ્રાહ્મણીયા રસોડું તથા સ્ટોર	,, ,,	૧ જોડીનીગાડી
૨૩	કપોળ બોર્ડિંગ	મહાલના મહાજન ગૃહસ્થો	મી. મોહનલાલ બધેકા ,, ચદ્રકાન્ત માનશંકર ,, હીંમતરાય શીવશંકર	૧ મોટરબસ (૨૩–૨૪)
૨૪	મોઢ બોર્ડિંગ	,,	,, ,,	
૨૫	મી. મુળજીભાઇના બંગલા બે	ના. લાઠી તથા ના. વળા ઠાકોર સાહેબો	મી. વીઠલદાસ ખીમજી લેફ. ફતેસીંહ	૨ ટુરીંગ કાર ૧ જોડીની ગાડી ૧ સીંગલ

૨૬	મી. દેવજીભાઈનો બંગલો	ના. બીલખા દરબાર સાહેબ	મી. વલ્લભદાસ પટેલ ,, ભાનુશંકર મણીશંકર	પોતાની કાર
૨૭	વાળુકડવાળા શેઠનો બંગલો	મી. માણેકલાલ મનસુખભાઈ વગેરે	,, ,,	૧ ટુરીંગ કાર
૨૮	પ્રશ્નોરા બોર્ડિંગ	દેશી સ્ટોર	,, ,, ,, ,,	નથી
૨૯ થી ૩૨	હાઈકોર્ટ હાઇસ્કૂલ એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ ગુ. શાળા નં. ૪, ૫	સ્ટેટ ડેપ્યુટેન્શસ	મે. વિઠ્ઠલરાય મહિપતરામ મી. હરીભાઈ લલ્લુભાઈ ,, વિશ્નુપ્રસાદ શંભુપ્રસાદ ,, મોહનલાલ દવે ,, વ્રજલાલ ત્રીવેદી (હીસાબખાતું) ,, અબ્દુલ્લા ગાગનાની વહીવટદાર ,, બચુભાઈ ભાસ્કરરાવ, એટેચી	૮ ટુરીંગ કાર ૨ મોટરબસ ૪ જોડીની ગાડી ૩ સીંગલ

૩૩	મંગળ મહેલ (મી. વીરેન્દ્રરાય દેસાઇનો)	પ્રો. જે. પી. ત્રીવેદી મી. ચંદ્રશંકર પડયા મી. જયન્તીલાલ મોરારજી મહેતા નાગર રસોડું	,, સુમનરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઇ ,, મહાસુખરાય જટાશંકર	૧ ટુરીંગ કાર ૧ જોડીની ગાડી
૩૪	મી. હરીભાઇ વજલભાઇનું મકાન (દીવાનપુરાનું)	મે. મોરારજી ટના ,, સરદાર ગોપાળદાસ વીહારીદાસ મે. ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇ દેસાઇ મી. જે. જી. ત્રીવેદી ,, મણીલાલ દ્વીવેદી રાજ્યરત્ન હરીલાલ ગોવીંદજી વીગેરે	,, માર્કંડરાય હરીભાઇ ઓઝા ,, વૃજલાલ મકનજી	૩ ટુરીગ કાર ૧ જોડીનીગાડી
૩૫	મી. ઇન્દુલાલ બાપાલાલનું મકાન (રૂવાપરી રોડનું)	મે. ભીમડાદ ભાયાત સાહેબ કુટુમ્બ સાથે	,, ,,	૧ જોડીનીગાડી લેન્ડો ૧ બળદનો શીગરામ ૧ પોતાની કાર

૩૬	મી. ભૂપતસીંગ બળીયાભાઇનું મકાન (દરબારી તબેલા સામે)	ના. વીરપુર ઠાકોર સાહેબ	,, લાભશંકર લક્ષ્મીશંકર	૧ ટુરીંગ કાર ૧ જોડીનીગાડી
૩૭	પટેલહાઉસ	આમત્રીત પટેલો	,, ભાયાભાઇ રત્નાભાઇ પટેલ ,, રામજીભાઈ દેવશી ,, રામભાઇ મુળજી	૧ મોટર બસ
૩૮ થી ૪૧	સનાતન સ્કૂલ વડવા કન્યાશાળા ગરાસીયા સમાજનું મકાન તથા તેના સામેની કપોળ બોર્ડિંગ	આમંત્રીત મુળ ગરાસીયા કાઠીઓ વીગેરે	મે. બાપુભા સાહેબ મી. મણીશંકર જયાનંદ ભટ્ટ ,, હુસેનમીયાં રહીમમીયાં કાઝી ,, સતેસીંગ બાવાજી	૨ મોટર બસ

૪૨	તખ્તસિંહજી ધર્મશાળા સ્ટેશન પાસે	મીર, ભાડ, ગવૈયાઓ વીગેરે.	મી. સંતોષરામ જટાશંકર ,, માર્કંડરાય ગુલાબરાય લેફ્. રવુભા રાજ્યકવી પીંગળશીભાઇ ગવૈયા દલસુખરામ વસ્તારામ	નથી ૧ મોટર બસ જરૂર પડે ત્યારે આપવી
૪૩	મી. કાસમઅલી નાનજીનું દાણાપીઠવાળું મકાન	,,		
૪૪	ગુ. તાલુકા શાળા તથા રામવાડી	ચારણો તથા વોલંટીયર રસોડું	મી. દેવજી મધુભાઇ ,, છગનભાઇ માવજી ,, મગનભાઇ માવજી ,, યશવંતરાય પ્રભાશંકર મહેતા ,, શેખ બાવદીન ,, ગોવીંદભાઈ ગીરધરલાલ દેસાઇ	નથી

૪૫	પાનવાડી	ના. પોરબંદરના મહારાજા રાણા સાહેબ	મી. મંચેરશા ઉમરીગર પ્રો. ઇચ્છાપોરીયા ,, ભરૂચા મી. એરચ ભરૂચા ,, દારાશા ઉમરીગર	૨ ટુરીંગકાર ૨ ઝનાના કાર
૪૬	લીલો બંગલો	ધ્રાંગધ્રાના ના. મહારાજા સાહેબ, તથા પાલીતાણાના ના. ઠાકોર સાહેબ		૪ ટુરીંગ કાર ૧ જોડીની ગાડી
૪૭	લાલ બંગલો	વાલાશાન મહેરબાન એજન્ટ–ટુ–ધી ગવરનર જનરલ		
૪૮	મોતીબાગ	ઇગ્રેજ ગૃહસ્થો		૪ ટુરીંગ કાર
૪૯	શાંતિભુવન	જસદણના ના. દરબાર સાહેબ, રાણી સાહેબ, તથા ભાઇઓ		૩ ટુરીંગ કાર

૦	ગેસ્ટ કેમ્પ	દરબાર સાહેબ, ડેડાણ યુવરાજ કુમાર સાહેબ, રાજપરા દરબાર સાહેબ જાંબુ- ઘોડા વીગેરે	,,	૩ ટુરીંગ કાર
૫૧	ખડના દંગા પાસે-ના નવા બંગલા બે	ના. માણાવદર ખાન સાહેબ, તથા ઈંગ્રેજી મહેમાનો	,,	૩ ટુરીંગ કાર
૫૨	ચુનીલાલ રતન-જીનો બંગલો	મી. અસરપ્પા તથા મી. દોસ્તમહમદ મનજી ભાઈ વીગેરે	રાજ્યખર્ચે ખાતું	૩ પોતાની કાર
૫૩	દશા શ્રીમાળી બોર્ડીંગ	મહેમાનો	રાજયખર્ચે ખાતું મી. ઇ. એ. સેમ્યુઅલ ,, ચત્રભુજ ,, નારૂભા	૩ ટુરીંગ કાર
૫૪	માજીરાજ વાડી	,,		નથી
૫૫	રાધાકૃષ્ણ મંદિર	રસોડું બીજા રાજ્યોમાંથી આવેલા રયાસતના માણસો		
૫૬	મહાજનનો વડો	મીઠાઇનો સ્ટોર		૧ મોટર ટ્રક

૫૭	ગંગાજળીયા તળાવ	સ્વયંસેવકોનો કેમ્પ	ગોવીંદલાલ ગીરધરલાલ દેસાઈ બાઉદીનભાઇ શેખ	નથી
૫૮	મે. રાણીના સાબનો બંગલો	ડો. પી. બી. મોતીવાલા મી. પેસ્તનજી બી. બહેરામજી	મે. જહાંગીરજી રાણીના	૧ મોટર કાર
૫૯	એજનજી ઉમરીગરનો બંગલો	મી. નવરોજી ફુમસીઆ	મી. એજનજી ઉમરીગર	
૬૦	પારસી ધર્મશાળા	માદન સીનેમાના વ્યવસ્થાપકો	મી. શાપુરજી	૨ ટુરીંગ કાર ૧ મોટર ટ્રક
૬૧	મી. ચુનીલાલ રતનજીનો બંગલો	બરવાણી ડેપ્યુટેશન	ડો. રણછોડલાલ વૃજલાલ	

તા. ૬-૪-૩૧

ભાસ્કરરાવ વીઠુલદાસ,
પ્રમુખ,
મેરેજ કમીટી.

(૩) રાજા-મહારાજાઓની હાજરી:

તા. ૧૭-૪-૩૧.

નામદાર મહારાજા સાહેબ, મોરબી
ઠાકોર સાહેબ, માલીઆ
દરબાર સાહેબ, ખીરસરા
ઠાકોર સાહેબ, સાણંદ
ઓન. એજંટ ટુ ધી ગવર્નર
ના૦ ઠાકોર સાહેબ પાલીતાણા
ના૦ મહારાજા રાજસાહેબ, ધ્રાંગધ્રા
ના૦ મહેંદ્ર મહારાજા સાહેબ, પન્ના.
ઠાકોર સાહેબ, સાયલા
ઠાકોર સાહેબ, મૂલી
દરબાર સાહેબ, જસદણ
દરબાર સાહેબ, બીલખા
દરબાર સાહેબ, ડેડાણ
ઠાકોર સાહેબ, લાઠી
દરબાર સાહેબ, વડીઆ
દરબાર સાહેબ, હડાલા
દરબાર સાહેબ, બગસરા
યુવરાજ સાહેબ, ધ્રોલ
યુવરાજ સાહેબ, માંગરોલ
યુવરાજ સાહેબ ગોંડલ

તા. ૧૯-૪-૩૧

ના૦ મહારાજા રાણાસાહેબ, પોરબંદર
ના૦ ઠાકોર સાહેબ, લીંબડી
ના૦ મહારાજા સાહેબ, બારૈયા
ના૦ નવાબ સાહેબ, ખંભાત

(૪) પોશાકના દરબારમાં નીચેનાં રાજ્યો અને સંસ્થાઓ તરફથી પોશાક એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો :—

વડોદરા, કોલ્હાપુર, કોટા, કચ્છ, ડુંગરપુર, કીશનગઢ, રેવા, જૂનાગઢ, જામનગર, પોરબંદર, ધ્રાંગધ્રા, મોરબી, ગોંડલ, રાજપીપલા, પન્ના, રાધનપુર, જાબવા, જાફરાબાદ, વાંકાનેર ધરમપુર, પાલીતાણા, ધ્રોલ, વાંસદા, રાજકોટ, (મા સાહેબ), સાયલા, ચુડા, વળા, જસદણ, માણાવદર, માંગરોલ, થાણા-દેવળી, વડીઆ, લાઠી, મૂળી, બજાણા, વીરપુર, કોટડાસાંગાણી, પીઠડીઆ, બીલખા, પાટડી, ખીરસરા, માળીઆ, સરદારગઢ, બાટવા, હડાળા, બગસરા, રાજપરા, ડેડાણ, કટોસણ, સાણંદ, જાંબુઘોડા, ગાંફ, ભડીયાદ, ભીમનાથ મહત, મોતીસરી, નાની-માળ, સાંઢખાખરા, મોણપર, ટીબા, ગોપનાથ મહંત અને ગઢડા સ્વામીનારાયણનું મદિર.

(५) **BHAVNAGAR STATE RAILWAY.**

Composition of Officers' Special.

Engine			
Bogie Third Class No.	262	...	for 84 Servants.
„ „	263	...	for 84 „
„ Dynamo	253	...	for 75 „
Bogie First & Second No.	78	...	1st Compt. 1 Col. Bapubha.
			2 K. S. Dilipsinhji
			3 K. S. Dilawarsinhji
			4 K. S. Gambhirsinh of Dhrafa
			1st Coupe 1 Mr. N. M. Surti
			2 „ Nagarsheth

1st Compt	1	KS. Gambhirsinhji
	2	,, Ajitsinhji
	3	,, Pratapsinhji
	4	Dr. Balkrishna
2nd Compt.	1, 2, 3, 4	Sir P.'s Staff
2nd Compt.	1, 2, 3, 4, 5, 6	Lancers & Infantry Officers.
Bogie First, Second, Third No. 100... 1st Coupe	1, 2	Mr. B. P. Pattani
1st Coupe	1	Mr. V. Vyas
	2	Col. Zorawarsinhji

	2nd Coupe	1	Mr. P. Damri
		2	„ Menezes
	2nd Compt.	1, 2, 3, 4	Cinema People
	3rd „	30	Servants
Double Second class. No. 126 ...			For the Staff of Hazur Private Department.
Double Second No. 127 ...	one Compt.	1, 2, 3, 4, 5, 6	Rajkharach.
	another Compt.	1	Pingalshibhai
		2	Hardan P.

3 Pir Motibhai Miya
4, 5, 6 Extra Staff

Dining Car No. 2005	D. B. Tribhovandasbhai.
Family First No. 20	D. B. Tribhovandasbhai.
Brakevan	Mr. Bhaskerraobhai

Bhavnagar Para,
Dated 21st April 1931.

D. B. BHATT.
Traffic Superintendent.

BHAVNAGAR STATE RAILWAY.

Composition of His Highness Special.

Engine	...	
Third class	...	Servants
Double First No. 38	...	Porbander & Panna Staff.
Bogie Third Brake No. 340	...	Luggage and Servants (30)
Saloon No. 2004	...	Sir P. and Lady Pattani
Porbandar Saloon	...	H. H. Maharaja Maharana Saheb of Porbandar
" "	...	" "
Saloon No. 2001	...	H. H. Maharaja Saheb
Saloon No. 2002	...	× { K. S. Nirmal Kumar Sinhji and K. S. Dharma Kumar Sinhji

Saloon No. 2003	...	H. H. Mahendra Maharaja Saheb of Panna
Tourist Car No. 7	...	H. H. Maharaja Saheb of Baria
Officer's Carriage No, 1	...	Mr. and Mrs. Bibra
Family First No. 23	...	Col. and Mrs. Mosse
Officer's Carriage No. 7	...	Col. and Mrs. Hanson
Family First No. 21	...	Mr. and Mrs. A. P. Pattani.
Officer's Carriags No. 8	...	K. S. Vijaysinhji and family
Family First No. 22	...	Darbar Saheb of Khirasara
Officer's Carriage No. 9	...	Mr. D. B. Bhatt (Traffic Supdt.) Rana Krishnachandra K.
Brakevan (Dynamo).		
× Thana Devli Saloon	...	For the return journey.

Bhavnagar Para,
21st April 1931

D. B. BHATT
Traffic Superintendent,

(૬) લગ્ન સંબંધી વિશેષ વર્ણનઃ—

ગોંડળના નામદાર યુવરાજશ્રી ભોજરાજજી સાહેબનાં ચોથાં કુંવરી શ્રી વિજયાબા સાહેબનાં લગ્ન કાઠીઆવાડના કેન્દ્રસ્થાન રાજકોટમાં, જ્યાં નામદાર યુવરાજશ્રી રહે છે ત્યાં તારીખ ૨૨ મી એપ્રિલ બુધવારના રોજ ભાવનગરના નામદાર મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી સાહેબ સાથે હથેવાળે કરવામાં આવ્યાં છે.

નામદાર યુવરાજશ્રીની સાદાઈ, સજ્જનતા, નિરાભિમાન-પણું, અલ્પભાષા વગેરે અસાધારણ લાક્ષણિક ગુણોને લઇ રાજકોટ તેમજ આખા કાઠીઆવાડમાં તેઓ ગૌરવવાળું પદ ભોગવે છે. એટલું જ નહિ પણ તેઓશ્રીની ઉંચી રહેણીકરણી અને સદ્‌ગુણોથી રાજ્યપદે નહિ છતાં "ગોંડળ" રાજકોટ તેમજ કાઠીઆવાડની સમસ્ત જનતા, તેઓશ્રીને રાજા તરીકે ઉચ્ચ ભાવનાથી સન્માને છે. અને આ રીતે જનપ્રિયતા મેળવ્યા ઉપરાંત, કાઠીઆવાડના રાજા મહારાજા સાહેબો અને યુરોપીયન અમલદારોનો પણ પોતે ભાવભર્યો પ્રેમ સંપાદન કર્યો છે.

નામદાર યુવરાજશ્રીએ બીજા ત્રણ કુંવરી સાહેબોનાં લગ્ન રાજકોટમાં જ રાજ રીતે મોટા ખરચે કર્યાં છે. આ પ્રસંગ તેઓશ્રીનાં આંગણે ચોથી વખતનો છે.

આ પ્રસંગમાં આખા કાઠીઆવાડના લગભગ ઘણા ખરા રાજામહારાજા સાહેબોને પધરાવવાની નામદાર યુવરાજશ્રીની અભિલાષા હોવાથી બધા રાજામહારાજા સાહેબોનો સત્કાર, ઉતારા, સન્માન વિગેરેની પુરતી ગોઠવણ કરવાની હતી. તેથી લગ્નના દિવસો પહેલાં લગભગ બે માસથી આ તૈયારીની શરૂ-આત થઇ ચૂકેલી. યુવરાજશ્રી રાજકોટમાં પોતાનું જીવન ગૃહ—

સ્થની સાદી રહેણી કરણીથી ગુજારે છે. એટલું જ નહિં પણ જ્યાં તેઓશ્રીને સત્તા, સાધન કે સંપત્તિની ઉણપ બલકે અભાવ છે. એ સ્થિતિમાં રાજ્ય રીતનાં લગ્નપ્રસંગની તૈયારી સાથે સાથ, નામદાર મહારાજા સાહેબોના આવાગમનની તૈયારી, એ બંનેને સમયસર પહોંચી વળવું બહુ દુર્ઘટ હતું. આ પ્રસંગ સાંગોપાંગ ઉકેલવાની ઘટતી તૈયારી કરવામાં એક બીજી પણ મુશ્કેલી આ વખતે સાથે હતી. અને તે એ કે રાજકોટના ના. ઠાકોર સાહેબના રાજ્યરોહણનો દિવસ આ લગ્નનો આગલો જ એટલે તારીખ ૨૧ મી એપ્રિલનો નક્કી થયેલો. આ સંજોગથી ના. યુવરાજશ્રીને ત્યાનાં આ પહેલાંનાં ત્રણ લગ્ન વખતે રાજકોટ સ્ટેટની કુલ રીયાસત ઉપયોગ માટે મળેલી તે આ વખતે મળી શકવાની સ્થિતિમાં નહોતી એ કારણે સ્થાનિક સાધનો મેળવવામાં આવરણ હતુ. અને જરૂરનાં બધાં સાધનો બહારનાં બીજે સ્થળેથી લાવવાં પડે એમ થયેલું હતું. જેથી બીજી બધી તૈયારી સાથે આ સગવડ પણ કરવાની હતી.

ના. મહારાજા જામસાહેબ, ના. મોરબી મહારાજાસાહેબ, ધ્રાંગધ્રા તથા વાંકાનેરના ના. મહારાજાસાહેબ, ધ્રોળ, લખતર, પાલીતાણા તથા મુલીના ના. ઠાકોરસાહેબ, થાણાદેવલી, પીઠડીયાના ના. દરબાર સાહેબો વગેરે બધા મહારાજા સાહેબોએ, પોતપોતાની રીયાસત અને જરૂરીયાતનાં માણસો, ના. યુવરાજશ્રીની સેવામાં મુક્યાં હતાં. ગોંડળની રીયાસત તથા માણસો વગેરે પણ આવેલાં હતાં.

લગ્નની તૈયારી એક તરફ ચાલુ હતી. બીજી બાજુ રાજા-મહારાજા સાહેબો, સગાંવહાલાં, સ્નેહીસબંધીઓને ટપાલદ્વારા લગ્ન પત્રિકાઓ મોકલવાનાં આમંત્રણ પત્રો, તેમજ અંગત લખા-

ણનાં આગ્રહપત્રો લઇ, ડેપ્યુટેશનો મોકલવાનું અને જરૂર પ્રમાણે ના. યુવરાજશ્રી અગર અ. સૌ. ના. યુવરાજ્ઞી સાહેબે આમંત્રણ કરવા જાતે પધારવાનું વગેરે પણ ચાલતું હતું.

ઉતારાઓની ગોઠવણ.

માંડવાના તથા જાનપાર્ટીના રાજવંશી મેહમાનો તેમજ બીજા મેહમાનો માટે નીચે પ્રમાણેના સ્ટેટો વગેરેના ઉતારાઓ તૈયાર કરાવવામાં આવ્યા હતા, અને શણગાર્યા હતા.

રાજકુમાર કોલેજ	જામનગર ઉતારો
ભાવનગર ઉતારો	પાલીતાણા ઉતારો
વઢવાણ ઉતરો	લખતર ઉતારો
વઢવાણ નવો ઉતારો	મોરબી ઉતારો
ત્રીભોવનભાઇનો બંગલો	સાયલા ઉતારો
આગાખાન બંગલો	વાંકાનેર ઉતારો
ભાવનગર કેમ્પ	જસદણ ઉતારો
કોટડા ઉતારો	ધ્રોળ ઉતારો
માણાવદર ઉતારો	મહાશંકરભાઈનું મકાન
જુનાગઢનો નવો ઉતારો	લીંબડી ઉતારો
વળા ઉતારો	શ્રોફ સાહેબનો બંગલો
મુલી ઉતારો	ધ્રાંગધ્રા ઉતારો
માધવજી શેઠનો બંગલો	થાણાદેવળી ઉતારો

બધા ઉતારામાં ઉતારવા નક્કી થયેલ મહેમાનોની યોગ્યતા પ્રમાણે રસોડાં, પાગરણ, ફ્રનીચર, ક્રોકરી, વાસણો, વાહનો વગેરેની પુરતી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી.

પ્રત્યેક ઉતારે બ્રાહ્મણીયાં, રજવાડી, દેશી, મુગલાઈ, અને

ઇંગ્લીશ રસોડાંની જુદી સગવડ કરેલી, તેના અંગેના જરૂરતના રસોયા, બટલર, કુક, બોર્ઈ વગેરેની પણ સગવડ રાખેલી.

રસોડાના સ્ટાફ ઉપરાત પગી, પસાયતા પોલીસ, પટાવાળા, સાઈકલીસ્ટ વોલન્ટીયર્સ અને મુત્સદ્દી વર્કીંગ સ્ટાફ ઉપરાંત, એકેક મુત્સદ્દી અને ભાયાત અમલદારની ગોઠવણ દરેક ઉતારે રાખી, તેમની દેખરેખથી મેહેમાનોની પુરી સગવડ જાળવવા વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. મેહેમાનોની સરભરાના અંગેની જરૂરીયાતની ચીજોની સગવડ બબ્બે ત્રણ ત્રણ નજીકના ઉતારાઓ વચ્ચે, એક સ્થળે રાખી એ બધી ચીજો ચોવીસે કલાક ગમે તે વખતે તાત્કાલીક મળી શકે એ સગવડ પણ રાખી હતી.

વરરાજાનો ઉતારો જુનાગઢ ઉતારામાં, બીજી જાનપાર્ટી તથા ડેપ્યુટેશનનો ઉતારો રાજકુમાર કોલેજમાં અને જાનપાર્ટીમાં પધારેલ લેડી પટણી તથા તેમની સાથેનાં બીજાં બાનુઓનો ઉતારો ભાવનગર ઉતારામાં રાખવામાં આવ્યો હતો.

બીજા રાજવંશી પરોણાઓના ઉતારાની ગોઠવણ ઉપર જણાવેલ સ્ટેટોના ઉતાગ તથા કોલેજમાં કરવામાં આવી હતી.

સીવીલ સ્ટેશનમા આવેલા આગાખાન બંગલામાં, જ્યાં ના. યુવરાજશ્રી રહે છે ત્યાં લગ્ન માટેની બધી સગવડ કરી હતી. તેના કમ્પાઉન્ડમાં ભવ્ય મડપ અને સમીયાણો ઉભો કર્યો હતો. આગાખાન બગલાની વચલી સડકથી ઉતરાદા કમ્પાઉન્ડમાં ભવ્ય, સુશોભિત મંડપ ઘણા મોટા ખરચે તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો મંડપ તથા સમીયાણાને ફરતી વચલી સડકની કોર સુધી લાકડાની ગેલેરી મૂકી કમ્પાઉન્ડ બાંધવામાં આવ્યું હતું. આ ગેલેરીને રંગી સુંદર કરેલી અને દરેક ગાળો અંદર તથા બહારના ભાગમાં લટકાવેલા મોટા આયનાથી સુશોભીત

બનાવેલો. ગેલેરીમાં બે મુખ્ય દ્વારો મુકવામાં આવ્યાં હતાં. તેમાંનું એક મુખ્યદ્વાર લગ્ન વિધિ માટે તૈયાર કરેલા મંડપ માટેનું અને બીજું સમીયાણા માટેનું પ્રવેશ દ્વાર હતું.

મડપથી પૂર્વે લગભગ એક હજાર માણસની બેઠકની સગવડવાળો મોટો સમીયાણો ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. તેને, ફરતા અંદર તથા બહાર ધજા પતાકા લટકાવવામાં આવ્યા હતા. અને ફુલોના ગુચ્છાવાળા આશોપાલવના લીલાં તોરણો લટકાવી, સ્થળે સ્થળે લીલી કુંજ અને નાળીએરીનાં પાન, ઝાડનાં કુંડાં વગેરે મુકી, તેમાં બીરાજનાર પરોણાઓને આનંદદાયક બનાવ્યો હતો.

સમીયાણામાં રાજવંશી પરોણાઓ માટે મખમલના લાઇનીંગવાળા કોચ, ખુરસીઓની, અને બીજાઓ માટે ખુરસીઓની બેઠકો રાખેલી હતી. મંડપના પ્રવેશદ્વારથી દાખલ થતાં પ્રથમ જ રંગીત સુંદર પોર્ચ હતો. એ પોર્ચની કમાનના મધ્ય ભાગે ગોંડળનું રાજ્યચિહ્ન તેના મુદ્રા લેખ "સજ્યં ચ સત્યં" સાથેનું મુકેલું હતું.

પોર્ચની મધ્ય ટોચે ગોંડળનો રાજ્યધ્વજ ફરકતો હતો. પોર્ચથી અંદર દાખલ થતાં પ્રેક્ષક પરોણાઓ વગેરેની બેઠકની ગોઠવણ માટે લગ્નવિધિના મધ્ય મંડપ ફરતો ચારે બાજુ ગૅલેરીથી મર્યાદિત વરડા કરી મડપને ભવ્ય બનાવેલો હતો.

આ વરડાના મધ્ય ભાગે લગ્નવિધિ માટેનો મુખ્ય મંડપ હતો. મધ્યમડપ તથા ફરતા વરંડાને, રંગબેરંગી રંગી ઝાલરવાળા લટકતા પડદાઓ, ફુલોના ગુચ્છાવાળાં લીલાં તોરણો, કુંડાંઓ, શુભકાર્યના નિયંતા ગિરિજા ગજાનનની છબીઓ, મોટા આઇનાઓ, પ્લાસ્ટર ઑફ પેરીસનાં ગોંડળની બનાવટનાં વખ-

ણાતાં જુદી જુદી ડીઝાઇનનાં મોડેલો વગેરેથી અલંકૃત કરી ઘણો સુશોભિત બનાવેલો હતો.

મડપના દરેક ગાળે નીતિ સૂચક વાક્યો લખેલા હતાં. આગાખાન બગલાના ઉગમણે તથા આથમણે બંન્ને દરવાજે અંબાડી સહીત હાથી ચાલી શકે એટલી ઉંચાઇની ભવ્ય કમાનો ગોઠવવામા આવી હતી.

આગાખાન બગલે તથા જુનાગઢ ઉતારે નવેસર એન્જીન ગોઠવી તેમજ સ્ટેટના ઇલેક્ટ્રીક ખાતા માર્ફત આ પ્રસંગ માટે ખાસ ફીટીગ કરાવી સુંદર રીતે ગોઠવેલી અસખ્ય ઇલેક્ટ્રીક લાઇટસ, સમીયાણો–ભવ્ય મડપ, આગાખાન બગલો, કમ્પાઉન્ડ, દરવાજાની કમાનો તથા જુનાગઢ ઉતારાને ઝળહળાવી આ પ્રસંગની ભવ્યતામાં ઔર વધારો કરતી હતી

ગોડળ ભાવનગર જેવાં મોટાં રાજ્યોના લગ્ન મહોત્સવ જેવો મહાન ઉત્સવ નીહાળવાનો ક્વચિત મળતો લહાવો લેવા ગામ પરગામના લોકોનાં જુથ રાજકોટમાં ઉલટયાં હતાં.

ભવ્ય મડપ, સુંદર રોશની, રાજામહારાજા સાહેબો, તથા જાનના સત્કારની તૈયારીઓ, અને ધામધુમ જોવા લોકોનાં ટોળે ટોળાં ઘુમ્યા કરતાં હતાં.

પ્રસગ જોવા મળેલો જનસમૂહ તથા દાન લેવાની આશાએ આવેલ ચારણ, મીર, લઘા, ભાંડ, વગેરેના અસંખ્ય માણસોનો સમૂહ રાજકોટની તમામ શેરીઓ ગલીઓને ભરચક કરી રહ્યો હતો. અને મળેલી માનવ મેદનીમા આ પ્રસગની મહત્તા એકી અવાજે ગવાઈ રહી હતી.

લગન પ્રસંગની કામગીરી માટે મુલી, પાલીતાણા, જામનગર, જસદણ, ધ્રોળ સ્ટેટનાં માણસો રોકયાં હતાં. અને ને

ઉપરાંત જરૂર પડતાં રાજકોટનાં માણસો ટેમ્પરરી રાખી લેવામાં આવ્યાં હતાં.

સગપણ, ચુંદડી, સમુરતું, વગેરે વિધિઓ અગાઉ થઇ ગયેલી પણ "મહોર નાળીએર" બદલાવવા જવાનું બાકી હતું, તે બંને પક્ષની અનુકુળતા પ્રમાણે લગ્નોત્રી સાથે લઇ જવાનું રાખ્યું હતું.

લગ્ન લેખનનું મુહૂર્ત તારીખ. ૧૪–૪–૧૯૩૧ મગળવાર સવારના નવનું હતું. આચાર્યે વિધિ પ્રમાણે નિયત વખતે લગ્ન લેખન શરૂ કર્યું હતું. રાજ્ય કુટુંબના તથા નજીકનાં સંબંધી બાઇઓની હાજરી હતી. વડારણો પ્રસગનાં ગીતો ગાતી હતી. ઢોલ, ત્રાંસાં, બેન્ડ વગેરેથી પ્રસંગ ઉજવ્યો હતો.

લગ્ન લેખન પુરૂં થતાં આચાર્યે લગ્નોત્રી, કુસકુંમ કેસરના ચાંલ્લા કરી, અક્ષત પુષ્પ વગેરેથી પુજન કરી સોનેરી કાગળ તથા લીલી અતલસમાં નાડાંછડીથી બધ કરી તૈયાર કરી હતી.

પાલીતાણાનાં ભાણીબા સાહેબોએ લગ્નોત્રી વધાવી હતી. શ્રીફળ ડેપ્યુટેશન, ભાવનગર રવાના થવાનો પ્રોગ્રામ તારીખ ૧૪–૪–૩૧ મંગળવાર સાંઝનો હતો. તે સાથેજ લગ્નોત્રી પણ આચાર્યદ્વારા રવાના કરવા પ્રબધ કર્યો હતો.

શ્રીફળ ડેપ્યુટેશનમાં, ના. યુવરાજ કુમારશ્રી વિક્રમસિંહજી સાહેબ, મુલીના નામદાર બંને કુમાર સાહેબો, રાણાશ્રી ભારતસિંહજી, રાણાશ્રી કીરીતસિહજી રણજીતસિંહજી, સાંગણવાના કલ્યાણસિહજી તથા ગંભીરસિંહજી વગેરે તથા શ્રી ભગવાનજી અનુપચંદ મહેતા, ઝવેરી રતીલાલ મોતીચંદ વગેરે તેમજ બીજો મુત્સદી સ્ટાફ અને પરચુરણ માણસો મળી આશરે ચાલીસ માણસો હતાં.

શ્રીફળ એક સોનાથી તથા એક ચાંદીથી મઢેલ તૈયાર કરાવેલા. લગ્ન લેખનના શુભ ચોઘડીએ નાડાછડી, કુંમકુંમ ચાંલો, અને અક્ષતપુષ્પથી આચાર્યે વેદોચ્ચાર સાથે બન્ને શ્રીફળોનું પુજન કર્યું. તે બ્રાહ્મણ કુમારિકાએ વધાવ્યાં, અને પધરાવી જવા ડેપ્યુટેશનને સોંપ્યાં હતાં

શ્રીફળો સાથે નામદાર મહારાજા સાહેબ માટેનો પોષાક, દાગીના સાથે આપવામાં આવ્યો હતો. અને સાકર, ખાંડ, સુકા મેવા, વગેરેના થાળો, મીઠાઈ, ફ્રુટ, આપવામાં આવ્યાં હતા. આ દિવસેજ અ. સૌ. ના૦ બાસાહેબશ્રી વિજયાબા સાહેબને શુભ ચોઘડીએ માળા આરોપી હતી.

શ્રીફળ ડેપ્યુટેશન તારીખ ૧૬–૪–૩૧ ગુરૂવાર સવારના ૭–૩૦ પહોંચતી ગાડીમાં રાજકોટ પાછું આવી પહોંચ્યું હતું.

તારીખ ૨૦–૪–૩૧ સોમવાર સવારના ૮–૦ મંડપારોપણનું મુહૂર્ત હતું. પ્રસંગનાં આમત્રણો બાનુઓનાં કાઢેલા. વહેલા પ્રભાતેથીજ મંડપ, સમીયાણો તથા બંગલો, આશોપાલવનાં પાનનાં ફુલના ગુચ્છાવાળા તોરણોથી શણગાર્યો હતો. નોબત, સરણાઇ, ઢોલ, ત્રાંસાં, બેન્ડ, વડાગ્રો તથા મીરાણીયોનાં ગીતોના નાદવચ્ચે આચાર્યે મંડપારોપણની વિધિ શરૂ કરી હતી.

આમંત્રિત જનાના બાઇઓ માટે મંડપના ઉતરાદા ભાગમાં ચકો નાંખી ખુરસીઓની બેઠકની ગોઠવણ કરેલી. અન્ય બાનુઓ માટે મંડપ ફરતી ખુરસીઓની બેઠક હતી.

ના. યુવરાજશ્રી તથા અખંડ સૌ. નામદાર યુવરાણી સાહેબે સજોડે પુજનવિધિ શરૂ કરાવી હતી. અને તે પુરી થતાં ના. બા સાહેબ શ્રી વિજ્યાબા સાહેબના શુભહસ્તથી મંડપારોપણ થયું હતું. તથા તેના અંગે ખાતપૂજન, મૃતિકા પૂજન, સ્વરતી

ઉપરાંત જરૂર પડતાં રાજકોટનાં માણસો ટેમ્પરરી રાખી લેવામાં આવ્યાં હતાં.

સગપણ, ચુંદડી, સમુરતું, વગેરે વિધિઓ અગાઉ થઇ ગયેલી પણ "મહોર નાળીએર" બદલાવવા જવાનું બાકી હતું, તે બંને પક્ષની અનુકુળતા પ્રમાણે લગ્નોત્રી સાથે લઇ જવાનું રાખ્યું હતું.

લગ્ન લેખનનું મુહૂર્ત તારીખ. ૧૪–૪–૧૯૩૧ મગળવાર સવારના નવનું હતું. આચાર્યે વિધિ પ્રમાણે નિયત વખતે લગ્ન લેખન શરૂ કર્યું હતું. રાજ્ય કુટુંબના તથા નજીકનાં સંબંધી બાઇઓની હાજરી હતી. વડારણો પ્રસગનાં ગીતો ગાતી હતી. ઢોલ, ત્રાંસાં, બેન્ડ વગેરેથી પ્રસંગ ઉજવ્યો હતો.

લગ્ન લેખન પુરૂં થતાં આચાર્યે લગ્નોત્રી, કુમકુમ કેસરના ચાંલ્લા કરી, અક્ષત પુષ્પ વગેરેથી પુજન કરી સોનેરી કાગળ તથા લીલી અતલસમાં નાડાંછડીથી બંધ કરી તૈયાર કરી હતી.

પાલીતાણાનાં ભાણીબા સાહેબોએ લગ્નોત્રી વધાવી હતી. શ્રીફળ ડેપ્યુટેશન, ભાવનગર રવાના થવાનો પ્રોગ્રામ તારીખ ૧૪–૪–૩૧ મંગળવાર સાંઝનો હતો. તે સાથેજ લગ્નોત્રી પણ આચાર્યદ્વારા રવાના કરવા પ્રબંધ કર્યો હતો.

શ્રીફળ ડેપ્યુટેશનમાં, ના. યુવરાજ કુમારશ્રી વિક્રમસિંહજી સાહેબ, મુલીના નામદાર બંને કુમાર સાહેબો, રાણાશ્રી ભારતસિંહજી, રાણાશ્રી કીરીતસિહજી રણજીતસિંહજી, સાંગણવાના કલ્યાણસિહજી તથા ગંભીરસિંહજી વગેરે તથા શ્રી ભગવાનજી અનુપચંદ મહેતા, ઝવેરી રતીલાલ મોતીચદ વગેરે તેમજ બીજો મુત્સદ્દી સ્ટાફ અને પરચુરણ માણસો મળી આશરે ચાલીસ માણસો હતાં.

શ્રીફળ એક સોનાથી તથા એક ચાંદીથી મઢેલ તૈયાર કરાવેલા. લગ્ન લેખનના શુભ ચોઘડીએ નાડાછડી, કુંમકુંમ ચાંલો, અને અક્ષતપુષ્પથી આચાર્યે વેદોચ્ચાર સાથે બન્ને શ્રીફળોનું પુજન કર્યું. તે બ્રાહ્મણ કુમારિકાએ વધાવ્યાં, અને પધરાવી જવા ડેપ્યુટેશનને સોંપ્યાં હતાં.

શ્રીફળો સાથે નામદાર મહારાજા સાહેબ માટેનો પોષાક, દાગીના સાથે આપવામાં આવ્યો હતો. અને સાકર, ખાંડ, સુકા મેવા, વગેરેના થાળો, મીઠાઈ, ફ્રુટ, આપવામાં આવ્યાં હતાં. આ દિવસેજ અ. સૌ. ના૦ બાસાહેબશ્રી વિજયાબા સાહેબને શુભ ચોઘડીએ માળા આરોપી હતી.

શ્રીફળ ડેપ્યુટેશન તારીખ ૧૬–૪–૩૧ ગુરૂવાર સવારના ૭–૩૦ પહોંચતી ગાડીમાં રાજકોટ પાછું આવી પહોંચ્યુ હતું.

તારીખ ૨૦–૪–૩૧ સોમવાર સવારના ૮–૦ મંડપારોપણનું મુહૂર્ત હતું. પ્રસંગનાં આમંત્રણો બાનુઓનાં કાઢેલાં. વહેલા પ્રભાતેથીજ મડપ, સમીયાણો તથા બંગલો, આશોપાલવનાં પાનનાં ફુલના ગુચ્છાવાળાં તોરણોથી શણગાર્યો હતો. નોબત, સરણાઇ, ઢોલ, ત્રાંસાં, બેન્ડ, વડારણો તથા મીરાણીયોનાં ગીતોના નાદવચ્ચે આચાર્યે મંડપારોપણની વિધિ શરૂ કરી હતી.

આમંત્રિત જનાના બાઇઓ માટે મંડપના ઉતરાદા ભાગમાં ચકો નાંખી ખુરસીઓની બેઠકની ગોઠવણ કરેલી. અન્ય બાનુઓ માટે મંડપ ફરતી ખુરસીઓની બેઠક હતી.

ના. યુવરાજશ્રી તથા અખંડ સૌ. નામદાર યુવરાણી સાહેબે સજોડે પુજનવિધિ શરૂ કરાવી હતી. અને તે પુરી થતાં ના. બા સાહેબ શ્રી વિજ્યાબા સાહેબના શુભહસ્તથી મંડપારોપણ ચયું હતું. તથા તેના અંગે ખાતપૂજન, મૃતિકા પૂજન, સ્વરતી

વાચન, ગણપતી પૂજન, વગેરે આચાર્યે કરાવ્યું હતું. સમીયા-યાણામાં બીરાજેલ નજીકનાં સગાં સંબંધીઓ અને સ્નેહીઓ હાજર હતા. તેમને પુજનવિધિ પુરી થતાં ગોળવંદાવી સોનેરી પાનબીડાં ફેરવ્યાં હતાં તથા ખારેકની રકાબીઓ વહેંચી હતી. વડારણો, મીરાણીયો, પરચુરણ માણસોને પણ છુટે હાથે ખારેક વહેંચી હતી.

ગૃહશાન્તિનો પ્રોગ્રામ તારીખ ૨૧–૪–૩૧ મંગળવાર સવારના ૯–૦ નો રખાયેલ પણ એ વખત, ના. રાજકોટ ઠાકોર સાહેબના રાજ્યારોહણ દરબારનો હોઇ પ્રોગ્રામ ફેરવી મંડપારોપણ પછી સાથો સાથ તા. ૨૦ મી સવારનો રાખ્યો હતો; જેથી ગૃહશાન્તિના કાર્યની શરૂવાત આચાર્યે કરી. ના. યુવરાજ સાહેબ તથા અખંડ સૌ. ના. યુવરાણી સાહેબનું જોડું સાંતક બેઠું. વડારણો અને મીરાણીયોએ ગીત ગાવાં શરૂ કર્યાં. ગોંડળ બેન્ડનો સુંદર સરોદ શરૂ થયો. કલાકેક વિધિ ચાલી. ના. મહા-રાજા રાજ સાહેબ પાલીતાણા તથા મુળીના ના. ઠાકોર સાહેબો વગેરે રાજવશી પરોણાઓ વિધિ પુરી થતાં સુધી મંડપમાં બીરાજતા હતા.

અખંડ સૌ. મહૈસોરનાં ના. મહારાણી સાહેબ, રાણાશ્રી લક્ષ્મણસિંહજી વણા, તથા જસદણનાં બંને નામદાર મા સાહેબો તરફનું મોસાળું ભરવાનું તા. ૨૧ મંગળવારનું રાખ્યું હતું. પણ રાજકોટના રાજ્યારોહણના કારણે તે પણ તા. ૨૦ સવા-રનું ફેરવ્યું હતું. જસદણ ઉતારેથી ભરેલી છાબો લઇ ઢોલ, ત્રાંસાં, બેન્ડ સાથે પગે ચાલતું મોસાળું આગાખાન બંગલે પહોંચ્યું હતું. આચાર્યે તે વધાવી સુવાસણ વડારણો સાથે અંતઃપુરમાં મોકલ્યું હતું.

મહારાજા શ્રીકૃષ્ણકુમારસિંહજીનો રાજ્યાભિષેક અને લગ્ન

તારીખ ૨૧ મંગળવારનો દિવસ રાજકોટ રાજ્યારોહણના શુભ પ્રસગનો હોઈ સ્ટેટો તથા સગાંસબધીઓના પોષાક સ્વીકારવાનો એકજ પ્રોગ્રામ આજનો હતો. સ્ટેટનાં ડેપ્યુટેશનો સવારના ૧૦–૩૦ પોષાક સાથે આવી પહોચ્યાં હતાં. બેઠકો સમીયાણામાં આપી હતી.

અખડ સૌ. નામદાર ગોંડળ મહારાણી સાહેબ તથા ના. યુવરાજશ્રી, આગાખાન બંગલાના ડ્રૉઇંગ રૂમમાં બીરાજતા હતા ત્યાં સ્ટેટોના દરજ્જાના ક્રમસર પોષાક સ્વીકારવાની ગોઠવણ હતી. પોષાક સ્વીકારવાનું એક કલાકે ખલાસ થયું હતું.

ના. યુવરાજશ્રીના આગ્રહને માન આપી આ પ્રસંગે તેઓશ્રીના આંગણે મહેમાન તરીકે કાઠીયાવાડના લગભગ બધા રાજા મહારાજા સાહેબોએ, અને યુરોપીયન અમલદારોએ સખત ગરમીના દિવસો છતાં પધારી ના. યુવરાજ પ્રત્યેની પોતાની પ્રેમ ભાવના બતાવી હતી.

આ પ્રસંગે નામદાર મહારાજા જામસાહેબ, ધ્રાંગધ્રા તથા વાંકાનેરના નામદાર મહારાજા રાજસાહેબ, મોરબીના નામદાર મહારાજાસાહેબ, પાલીતાણા તથા મુલીના ના. ઠાકોર સાહેબ, જસદણ, થાણાદેવળી, બીલખા, શાપર, બગસરા અને સરદારગઢના નામદાર દરબાર સાહેબો તેમજ અ. સૌ. ના મહૈસોર મહારાણી સાહેબ, અ. સૌ. ના. લખતર રાણી સાહેબ વગેરે માંડવ મેમાન તરીકે પધારેલાં હતાં.

ઉપરનાં લગભગ બધા રાજવંશી મેમાનો તારીખ ૨૦ સુધીમાં આવી પહોંચ્યા હતાં. પધારેલા બધા રાજા મહારાજા સાહેબોની પધરામણી ઓફીશ્યલ રખાયેલી; તેથી પધરામણી વખતે ફુલહાર, અત્તર, ગુલાબ ઉપરાંત બેન્ડ, પોલીસ પાર્ટીની

ગાર્ડ ઓફ ઓનર સાથે તોપોની સલામીથી ગોઠવણ ના. યુવ-રાજશ્રી તરફથી થયેલી હતી.

બધા મહેમાનોનું રીસેપ્શન જંકશન પર કરવાનું રાખેલું તેથી ધજા, પતાકા અને લીલાકુંજથી સ્ટેશનને સુશોભિત કરેલું હતું.

તારીખ ૨૨ બુધવારની વહેલી સવારે જાનપાર્ટી, જુદી જુદી બે સ્પેશ્યલથી આવી પહોચી હતી. પહેલી સ્પેશ્યલ બીજી કરતાં બે કલાક વહેલી આવેલી તેમાં એડવાન્સ પાર્ટીનાં માણસો તથા અમલદારો હતા બીજીમાં ના. મહારાજા સાહેબ, ના. પોરબંદર રાણા સાહેબ, પન્ના તથા બારૈયાના ના. મહારાજા-સાહેબો, સર પ્રભાશકર પટ્ટણી અને બીજા જાનૈયા હતા.

જાનની પહેલી સ્પેશ્યલમાં આવેલ મીજમાનો માટે સ્ટેશન ઉપર ચાહ વગેરેની ગોઠવણ ના. યુવરાજશ્રી તરફથી કરવામાં આવી હતી.

બીજી સ્પેશ્યલની જાનપાર્ટીનો સત્કાર કરવા જંકશન સ્ટેશન ઉપર ના. યુવરાજશ્રી, માંડવ મહેમાન થયેલ રાજા મહારાજા સાહેબો સાથે સ્પેશ્યલ પહોંચવાના વખત પહેલાં પધાર્યા હતા.

જાનપાર્ટીના સત્કાર માટે પધારેલા રાજા મહારાજા સાહેબોમાં, ના. મહારાજા જામ સાહેબ, ધ્રાંગધ્રા તથા વાંકાને-રના ના. મહારાજા રાજસાહેબ, મોરબીના ના. મહારાજા સાહેબ, પાલીતાણા તથા મુલીના ના. ઠાકોર સાહેબ, જસદણ, થાણાદેવલી, સરદારગઢ, બીલખા, શાપરના, બગસરાના નામદાર દરબાર સાહેબો તેમજ ના. રાજકોટ ઠાકોર સાહેબ પણ હતા. રાજા મહારાજા સાહેબો ઉપરાંત બીજાં પણ સગાં સબંધીઓ, સ્નેહીઓ, સભાવિત ગૃહસ્થો વગેરે હજારેક માણસો સ્ટેશને આવેલ હતાં.

ના. મહારાજા સાહેબની સ્પેશ્યલ, જંકશન સ્ટેશન યાર્ડમાં પહોંચતાં પ્રથમથી કરેલી ગોઠવણ પ્રમાણે નામદાર મહારાજા સાહેબનું સલુન સ્ટેશનના પ્રવેશદ્વાર સામે લેવરાવી શોભાવવામાં આવ્યું.

ના. મહારાજા સાહેબે સલુનમાંથી પ્લેટ ફોર્મ પર પગ મુકતાંની સાથે જામનગર બેન્ડ, રાજકોટ પોલીસ પાર્ટી અને તોપોની સલામી અપાઇ.

ના. યુવરાજશ્રી તથા રાજા મહારાજા સાહેબોએ ભવ્ય સત્કાર કર્યો. રાજવંશી મેહેમાનો અન્યોઅન્ય ભેટયા, ધોળની ક્રિયા થઇ. ના. મહારાજા સાહેબ, જાન પાર્ટી સાથેના બીજા મહારાજા સાહેબો, અને અન્ય મેહેમાનોને હાર ગુલાબ અત્તર કર્યા. કળશવાળી બ્રાહ્મણ કુમારિકાઓએ વરરાજાને અક્ષત પુષ્પથી વધાવ્યા.

આ વખતનું જકશન સ્ટેશન રાજવંશી પરોણાઓ, જાનૈયા, સત્કાર માટે આવેલ સગાં સબંધી, સ્નેહીઓ, ગૃહસ્થો, ફોટો લેનાર ફોટોગ્રાફરો, તથા જોવા આવેલ જનસનૂહથી ભરચક હતુ, અને દેખાવ અવર્ણનીય હતો.

જાન પાર્ટીમાં પધારેલ લેડી પટ્ટણી તથા બીજાં બાઇઓના સત્કાર માટે અ. સૌ. નામદાર ગોંડળ મહારાણી સાહેબ, અ. સૌ. ના. યુવરાણી સાહેબ, અ. સૌ. ના. મ્હૈસુર મહારાણી સાહેબ તથા બીજાં બાઇઓ સાથે પધારેલાં તેઓશ્રીએ પણ મેહેમાન બાઇઓનો હાર, ગુલાબ, અત્તર વગેરેથી સત્કાર કર્યો હતો.

પ્રવેશદ્વારથી સલુન સુધી બીછાવેલ બનાત ઉપર ચાલી વરરાજા બહાર પધાર્યા અને જામનગર સ્ટેટની રૂપાની છકડીની ગાડી હાજર હતી તેમાં બીરાજ્યા.

ઢોલ, ત્રાંસા, ડંકો નિશાન, કોતલ ઘોડા, એજન્સી તથા સ્ટેટની પોલીસ પાર્ટીઓ, ઘોડેસ્વારો, ગોંડળ તથા જામનગર સ્ટેટની બેન્ડ પાર્ટીઓ, પગે ચાલતાં સગાં, સ્નેહીઓ, ગીત ગાતી સુવાસણ બાઇઓ, ચમરછત્ર, વરરાજાની ગાડી આગળ તથા પાછળ એસ્કોર્ટ અને જાન પાર્ટી તથા માંડવ મેહેમાનોની મોટરો, ગાડીઓ, વગેરે બાદશાહી દમામથી, ચોપદાર, છડીદારના નેકીના પોકારોથી સામૈયું જંકશનથી રવાના થયું. સરઘસ લગભગ અરધા માઈલની લંબાઇના વિસ્તારમાં ચાલ્યું આવતું હતું. સામૈયું જંકશનથી કાર્નેજી ફાઉન્ટન્ટ, ત્યાંથી ઇમ્પીરીયલ બેન્ક, જ્યુબીલી રોડ, આલફ્રેડ હાઇસ્કુલ અને પાલીતાણા ઉતારે થઇ, મંચેરજીની દુકાન, પારસી વાડો, એ રસ્તે ચાલ્યું હતું. લોકોના થોકેથોક સામૈયાના રસ્તે સામૈયું જોવા જમા થયા હતા. અને રસ્તાની બારીઓ, અટારીચોમાં બાળકો અને બાનુઓ વરરાજાને નિહાળવાની આતુરતાથી ડોકીયાં કરી રહ્યાં હતાં. રાજવંશી માંડવ મેમાનોનાં તથા જાન પાર્ટીનાં બાઇઓ પણ સામૈયાની ભવ્યતા નિરખવા સામૈયાના રસ્તે મોટરોમાં થોભેલાં જણાતાં હતાં.

જુનાગઢ ઉતારે બે કલાકે સામૈયું પહોંચ્યું. વરરાજાએ, ગાડીમાંથી પોર્ચમાં પગ મુકતાની સાથે, ગોંડલ બેન્ડ, રાજકોટ પોલીસ પાર્ટી અને ભાવનગર ઈન્ફેંટ્રી પાર્ટીએ સલામી આપી.

આચાર્ય તથા તે સાથેના બ્રાહ્મણોએ વરરાજાને વેદોચ્ચારથી આશીર્વાદ આપી સત્કાર્યા. કળશવાળી બ્રાહ્મણ કુમારિકાઓએ કુમકુમ ચાંલ્લો કરી અક્ષત પુષ્પથી વધાવ્યા.

જાન પાર્ટીના મહેમાનો ઉતારે પહોંચતાં તેમને આઇસ, કોલ્ડડ્રીંક, ચાહ, સીગાર, સીગારેટ, પાન સોપારી વગેરે

રીફ્રેશમેન્ટ આપ્યું હતું. સામૈયું સવારના દસે થઇ રહેતાં, તે પછીનો બીજો પ્રોગ્રામ સવારના ૧૧-૦ નો છાબનો હતો.

ભાવનગર ઉતારે, જ્યાં લેડી પટ્ટણીનો ઉતારો હતો, ત્યાંથી ઢોલ, ત્રાંસા, પોલીસ પાર્ટી, બેન્ડ, ગીતગાતી સુવાસણ બાઇઓ અને પગે ચાલતા જાનૈયા, છાબની થાળો સાથે છાબ પ્રોસેશન વાજતે ગાજતે આગાખાન બગલે આવ્યું હતું. છાબ પ્રોસેશનને સત્કારવા ના. યુવરાજશ્રી તથા માંડવ રાજવંશી મહેમાનો સમીયાણામાં બીરાજ્યા હતા.

જાનૈયાઓને આવકાર આપી સમીયાણામાં યોગ્યતા પ્રમાણે બેઠકો દીધી. ના. યુવરાજશ્રી તથા માંડવ રાજવંશી મહેમાનો સમીયાણામાં બીરાજ્યા હતા.

જાનૈયાઓને આવકાર આપી સમીયાણામાં યોગ્યતા પ્રમાણે બેઠકો દીધી. છાબના થાળો સમીયાણામાં ના. યુવરાજશ્રી તથા માંડવ રાજવશી મહેમાનો સમક્ષ ધરવામાં આવ્યા, અને આચાર્યના મંત્રોચ્ચાર સાથે રાજકન્યાઓએ વધાવ્યા; બાદ અતઃપુરમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા.

મહેમાનોને કુમકુમ ચાંલ્લા કરી ગોળ વંદાવ્યો તથા સોનેરી પાન બીડાંથી સત્કાર કર્યો. અંતઃપુરમા છાબના થાળો લઈ જવામાં આવ્યા, તથા નામદાર બાશ્રી વિજ્યાબા સાહેબને બાંય પહેરાવવાનું તથા ચુડો ધારણ કરાવવાનું ૧૧-૩૦ નું મુહુરત જનાના બાઇઓ અને નજીકનાં સગાંબાઈઓએ મળી સાચવ્યું હતું, આ દરમ્યાન ઢોલ, ત્રાસા, બેન્ડ, નોબત, સરણાઇ બજવાં ચાલુ હતાં, અને સુવાસણ બાઇઓ ગીતો ગાતી હતી.

આજ લગ્નનો દિવસ હોવાથી ગામનાં સગાંબાઈઓને આગાખાન બંગલે જમવાં નોતરેલાં હતા. રાજકોટ સ્ટેટના

તથા બીજા નોકર ચાકરોને કુટુંબ સહિત જમાડેલ હતાં, અને ચારણ, મીર, લંઘા, ભાંડ તથા ગરીબોને મીઠું ખાજું આપ્યું હતું.

આગાખાન બંગલે, જુનાગઢ ઉતારે, રાજકુમાર કૉલેજે દિવસ અસ્ત થતાં સાથે અસંખ્ય ઇલેક્ટ્રીક રોશની પ્રગટાઈ હતી. દરવાજાની કમાનો, 'લગ્ન મંડપ, સમીયાણો, સડકો, બંગલાનું મકાન, બગીચો વગેરેમાં ગોઠવેલી અસંખ્ય ઇલેક્ટ્રીક લાઇટિસની રોશનીથી બધે ઝળહળાટ થઈ રહ્યો હતો. અને શોભામાં અનુપમવૃદ્ધિ થતી હતી.

વરરાજા તથા જાનપાર્ટીના મહેમાનોનું રાત્રીનું ખાણું લેવાઇ રહ્યા બાદ રાત્રે આઠે ભાવનગર ઉતારેથી આગાખાન બંગલે પરણવા પધારવાની લગ્ન સ્વારી ચડી. સ્વારી ચાલવાનો રસ્તો ભાવનગર ઉતારેથી સીધી મંચેરજીની દુકાન, પારસી વાડો અને આગાખાન બંગલા ઉપરની આથમણી આવેલી સડકનો નક્કી થયો હતો.

સ્વારીના વખત પહેલાં બે કલાકથી આખે રસ્તે બન્ને બાજુ લોકોની મોટી ઠઠ જામી હતી. આ ઠઠ સોસરૂં પસાર થવું એ પગે ચાલતા માણસ કે વાહન માટે ઘણું જ મુશ્કેલ હતું. છતાં પણ આખે રસ્તે પોલીસ બંદોબસ્ત બની શકયા પ્રમાણે સારો જાળવ્યો હતો.

સ્વારીમાં ઢોલ, ત્રાંસાં, ડંકો, નિશાન, એજન્સી તથા સ્ટેટની પોલીસ પાર્ટીઓ, માઉન્ટેડ પોલીસો, કોતલ ઘોડા, ભાવનગર ઇન્ફંટ્રી પાર્ટી, પગે ચાલતા જાનૈયા, વરરાજાનો શણગારેલો સોનાની અંબાડી સહિત હાથી, પછવાડે ગીત ગાતી સુવાસણ બાઇઓ અને પેટ્રોમેક્ષ અસંખ્ય બત્તીયો વગેરેથી સ્વારીની મહત્તા જણાતી હતી.

વરરાજા પોતાના અગરક્ષકો સાથે હાથીના હોદ્દા ઉપર બીરાજમાન થયા. બેન્ડ, પોલીસ પાર્ટી, સ્વારો અને ભાવનગર ઇન્ફંટ્રી પાર્ટીએ સલામી આપી. લગ્ન સ્વારી કુચ કરી આગાખાન બગલા માટે રવાના થઇ.

સ્વારીના રસ્તે ના. યુવરાજશ્રી તરફથી ગોઠવાયેલું દારૂખાનું ફોડાવવામાં આવ્યું હતું. ચાલતી સ્વારીએ વરરાજાને ઘોળ કરી પુષ્કળ રૂપા નાણું ઉડાડવામાં આવતું હતું તે લેવા ગરીબોની પડાપડી થઇ રહી હતી.

ચાલતી સ્વારી જેમની તેમ, આગાખાન બંગલાના આથમણા દરવાજાથી દાખલ થઇ ઉગમણે દરવાજે નીકળવાનું રાખી રાજવંશી માંડવ મહેમાનો તથા જનાના બાઇઓને જોવા સગવડ રાખી હતી. નવની આસપાસ સ્વારી આગાખાન બંગલે પહોંચી હતી.

વરરાજાનો હાથી આથમણે દરવાજે પહોંચતાં કળશવાળી ૧૩ તેર બ્રાહ્મણ કન્યાઓએ અક્ષત પુષ્પથી વધાવી સ્વાગત કર્યું હતું.

આથમણે દરવાજેથી આગાખાન બંગલાના કમ્પાઉન્ડમાં વરરાજાનો હાથી આગળ વધી લગ્ન મંડપના પોર્ચ પાસે આવ્યો ત્યાં થોભાવી વરરાજાને નીચે પધરાવ્યા. આચાર્યોએ સ્વાગત સ્તોત્રો લલકારી સ્વાગત કર્યું.

લગ્ન મંડપના મુખદ્વારે ગોધમ ચુર્ણનો સાથીઓ કરી તે ઉપર રેશમી લાલ રજાઇ બીછાવેલી વરમાંચી તૈયાર રખાવેલી તે ઉપર ઉત્તરાભિ મુખે વરરાજાને પધરાવ્યા. અખંડ સૌ. ના. યુવરાણી સાહેબ ચુંદડી મોડીઓ ધારણ કરી વરરાજાને પોંખવા પધાર્યા. આચાર્યની પોંખવાની શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી

પોંખ્યા, ઇન્ડીયાં પીન્ડીયાં ઉતાર્યા, પાણી ભરેલ રૂપાની ઝારી ઉતારી તેમાંનું પાણી વરરાજાના ડાબા પગમાં ઢોળી ને પાણીવાળી ધુળથી વરરાજાના ડાબા કાને રક્ષા કરી.

વરરાજા તોરણ છબી, વરમાંચીથી નીચે પધારતાં પ્રથમ પાદ સંપુટ પર મુકી લગ્નમંડપમાં પધાર્યા.

આ વખતે નામદાર યુવરાજશ્રી તરફથી આગાખાન બંગલે એટહોમનો મેલાવડો હતો જેમાં કાઠીયાવાડના ઘણાખરા રાજા મહારાજા સાહેબો, એજંટ ટુ. ધી. ગવરનર જનરલ ફીલી સાહેબ, આંત સાહેબ મેજરટેઇટ, અન્ય યુરોપીયન અમલદારો, એજન્સી તથા સ્ટેટ ઓફીસરો, પારસી ગૃહસ્થો, બીજા સંભાવિત ગૃહસ્થો, વકીલ, બેરીસ્ટરો હતા. તેમજ બીજાં પણ લગભગ પાંચ હજાર માણસો હતાં.

વરરાજા લગ્નવિધિમાં બીરાજતાં પહેલાં એટહોમમાં પધારેલા નામદાર રાજા મહારાજા સાહેબો તથા યુરોપિયન અમલદારોને મળવા સમીયાણામાં પધાર્યા હતા. ત્યાં બધાને મળ્યા હતા. જાન પાર્ટીને તથા માંડવ મહેમાનોને પણ બધા સાથે ના. યુવરાજશ્રીએ મેળવી ઓળખાણ કરાવી હતી.

સમીયાણામાં બધાને મળી વરરાજા લગ્નમંડપમાં પધાર્યા હતા. લગ્નવિધિમાં પધારવાનાં આમંત્રણો બાનુઓને પણ આપ્યાં હતાં. એટલે લગ્ન માટેના મધ્ય મંડપની આસપાસ ઉગમણી બાજુના વરડા રાજવશી પરોણાઓ માટે રાખી બાકીની ત્રણ બાજુના વરડા બાનુઓ માટે રોકવામાં આવ્યા હતા.

ઉતરાદા વરંડામાં આડી ચકોથી જનાનાનો બંદોબસ્ત કરાવેલો તેમાં રાજવંશી તથા બીજાં જનાનાં બાઇઓ અને મર્યાદામાં બેસનાર બીજાં બાનુઓને બેઠક આપી હતી.

આથમણા તથા દક્ષિણાદા વરંડામાં યુરોપીયન તથા પારસી બાનુઓને બેઠક આપી હતી.

ત્રણ બાજુના વરંડા બાનુઓથી ભરચક હતા.

ઉગમણા વરંડામાં ના. મહારાજા જામ સાહેબ ના. મહારાજા ધ્રાંગધ્રા રાજ સાહેબ તથા બીજા બધા રાજા મહારાજા સાહેબો, સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી વગેરે હતા.

આમંત્રિત મીજબાનો, બાઇઓ, અને બાનુઓ માટે રીફ્રેશમેન્ટની સારી સગવડ હતી.

લગ્નવિધિ દરમ્યાન મંડપ ફરતી કનાતોથી જનાનાનો બંદોબસ્ત રાખવામાં આવ્યો હતો.

આમ લગ્ન વિધિ માટેની ગોઠવણ હતી. અને બીજી બાજુ " એટ હોમ " હતુ. " એટહોમ " નાં આમ ત્રણો રાજામહારાજા સાહેબો, યુરોપીયન અમલદારો, એજન્સી તથા સ્ટેટ અમલદારો વકીલ બેરીસ્ટરો, સ્નેહી સંબંધીયો, પારસી ગૃહસ્થો અને બાનુઓ, સીવીલ સ્ટેશન તથા શહેરના અગ્રગણ્ય શહેરીઓનાં છુટથી કાઢવામાં આવ્યાં હતાં.

દરેક જાતનાં રીફ્રેશમેન્ટસ ઉપરાંત તાયફાનુ ગાણું, ગવૈયા, જાદુઇ ખેલાડી વગેરેની ગોઠવણ પણ હતી. ધારણાથી વધારે માણસો થયા છતાં " એટહોમ " ની વ્યવસ્થા એકંદર સારી જળવાઇ હતી.

વરરાજા માટે વરમાચી અને ના. બાશ્રી વિજયાબા સાહેબ માટે બાજોઠ ઉપર લાલરેશમી રજાઇ બીછાવેલ સામસામી બેઠકો તૈયાર હતી. વરરાજાની વરમાંચીની નિયત બેઠકે પૂર્વ મુખે નામદાર મહારાજા સાહેબ બીરાજ્યા.

ના. યુવરાજ સાહેબ તથા અ. સૌ. ના. યુવરાજ્ઞી સાહેબ કન્યાદાન દેવા બીરાજવા માટે વરઘોડીયાંની બેઠક પાસે જ ચાંદીના પાટલા ઉપર લાલ રેશમી રજાઇ બીછાવેલ બેઠક હતી, તે ઉપર જોડું ઉત્તરાભિ મુખે બીરાજ્યું.

આચાર્યે સંડીલ તથા લગ્નવિધિના પુજાપાની બધી તૈયારી કરી રાખી હતી. અ. સૌ. ના. યુવરાજ્ઞી સાહેબે ચુંદડી મોડીયો ધારણ કર્યો હતો. શરૂઆતમાં આચાર્યે ના. યુવરાજ સાહેબ તથા અ. સૌ. ના. યુવરાજ્ઞી સાહેબનાં જોડાંની છેડાછેડી કેસરી ઉપરણાથી બાંધી વરરાજાના સત્કારની શાસ્ત્રોક્ત વિધિ શરૂ કરાવી. આ વિધિ અરધી કલાકે પુરી થતાં ના. બાશ્રી વિજયા બા સાહેબને પધારાવવા આચાર્યે સૂચન કર્યું.

ના. બાશ્રી વિજ્યાબા સાહેબને મંગળસ્નાન કરાવી ભાવનગરથી આવેલ ચુંદડી, મોડીયો, ધારણ કરાવી લગ્ન મંડપમાં પધરાવ્યાં. કળશવાળી બ્રાહ્મણ કન્યાએ બાશ્રીએ શુકન આપ્યાં હતાં.

લગ્નવિધિ શરૂ થઇ. વડારણો અને મીરાણીયો પ્રસંગનાં ગીતો ગાતી હતી. બેન્ડ ધીમેધીમે મધુર સ્વરે બજતું હતું.

ના. બા. શ્રી. વિજ્યાબા સાહેબનું કન્યાદાન ના. ભાવનગર મહારાજા શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી સાહેબને, ના. યુવરાજ સાહેબ તથા અ. સૌ. ના. યુવરાજ્ઞી સાહેબના જોડાંએ આપ્યું.

શુભ ચોઘડીયે વરઘોડીયાંનો હસ્ત મેળાપ આચાર્યે કરાવ્યો. એ વખતે ડંકો બજાવવામાં આવ્યો. પંદર શેલ્સ વછોડયાં. આચાર્યે સ્વસ્તિવાચન તથા લગ્નોત્રી વાચન કર્યું. વરઘોડીયાંને વરમાળા આરોપી છેડાછેડી બાંધી મંગળ ફેરા ફેરવાવ્યા

ચોથું મંગળ પુરૂં થતાં વરઘોડીયાં ઉપર મંડપમાં ગોઠવેલ પુષ્પવૃષ્ટિ થઇ ચાર સુવાસણ બાઇઓએ અ. સૌ. બાશ્રીને સૌભાગી આશીર્વાદ આપ્યો.

વરઘોડીયાંને અન્તઃપુરમાં પધરાવી, કોડીએ રમાડી, ગોત્રીજને પગે લગાડયાં સગા સંબંધીઓએ વરઘોડીયાંને નુછાવર કરી, અને વરરાજા સમીયાણામાં પધાર્યાં. અને બધાંને ગુડબાય કર્યાં.

ફુલહાર તથા ઇલેકટ્રીક લાઇટસથી શણગારેલ મોટરમાં વાજતે ગાજતે પ્રોસેશનથી દંપતિને નિયત મુહૂર્તે ઉતારે વળાવ્યાં.

આખો પ્રસંગ પુરો થતાં સુધી એટલે રાત્રીના એક વાગ્યા સુધી બધા રાજા મહારાજા સાહેબોએ હાજરી રાખી હતી.

દપતી ઉતારે પહોંચતાં બેન્ડ, પોલીસપાર્ટી, સ્વારોએ સલામી આપી, અને સુવાસણ બાઇએ કળશ કર્યો. જાનપાર્ટીના મેહમાનોએ નજરનુછાવર કર્યો.

દંપતિ વડીલોને પગે લાગ્યાં. બ્રાહ્મણો તથા ગરીબોને દાન દક્ષિણા આપી.

ભાવનગર તરફથી ચારણોને સારી રકમની દાત આપી.

તા. ૨૩ મી : આજે દંપતિ રિવાજ પ્રમાણે ગોંડળ આશાપુરા માતાજીનાં દરશને મોટરમાં પધાર્યાં એક બે કલાક રહી રાજકોટ પાછા ફર્યા હતાં.

બપોરના દાયજો તથા જાનપાર્ટીના મેમાનોનો પોષાક, સગા સંબધીયોને દેખાડવાનો પ્રોગ્રામ હતો તે પ્રમાણે દેખાડયો. અને નોંધ સાથે ભાવનગર પાર્ટીને સોંપ્યો.

તા. ૨૩ મી રાત્રે રાજકુમાર કોલેજમાં ના. યુવરાજશ્રી તરફથી બેંકવેટ હતુ, જેમાં બધા રાજા મહારાજા સાહેબો

એ. જી. જી. મીસ્તર ફીલી, મેજર ટેઇટ, અને બીજા યુરોપીયન તેમજ પ્રતિષ્ઠિત સરદારો, અમીર ઉમરાવો, ગૃહસ્થો તથા અમલદારો મળી ૧૫૫ પરોણાઓ હતા. જુનાગઢ દીવાન સાહેબ શ્રી મહમદ ભાઇએ પણ હાજરી આપી હતી.

બેન્કવેટની ગોઠવણ જામનગર સ્ટાફની દેખરેખમાં મુકાયેલી હતી. જેમણે તે ખાણાની વ્યવસ્થા સુંદર કરાવી હતી.

બેન્કવેટમાં નામદાર યુવરાજ સાહેબ, ના. મહારાજા જામ સાહેબ, તથા એ. જી. જી. મીસ્તર ફીલીનાં ભાષણો થયાં હતાં.

બેન્કવેટ બાદ કોલેજના કમ્પાઉન્ડમાં આતશબાજી ફોડવામાં આવી હતી. તારીખ. ૨૩ રાત્રીના ૧૧-૦ જાનની વિદાયગીરીનું મુહુરત હતું. દંપતિને ગોત્રીજને પગે લગાડી આગાખાન બંગલેથી બોલાવવાની ગોઠવણ હતી. તે પ્રમાણે પુષ્પહારો તથા ઇલેકટ્રીક લાઇટસથી શણગારેલ મોટરમાં પય સીંચવાની વિધિ કરી. પ્રોસેશનથી અ. સૌ. બાશ્રી વિજ્યાબા સાહેબને વોળાવ્યાં હતાં. રાજકુટુંબ, રાજવંશી પરોણાઓ સગા સંબંધી સ્નેહીઓ, જનાના બાઇઓ વગેરે જંકશન સ્ટેશને વળાવા પધાર્યા હતા.

બધા સાથે મળીહળી, વડીલોના આશીર્વાદ સાથે, વાવટા તથા ફુલહારોથી શણગારેલ સલુનમાં અખંડ સૌ. ના. બા સાહેબશ્રી તથા ના. મહારાજા સાહેબ પધાર્યા. હાર અત્તર ગુલાબ કર્યા. બેન્ડ પોલીસપાર્ટીની સલામી અને શ્રીચીઅર્સના નાદો વચ્ચે સ્પેશ્યલ રવાના થઇ હતી.

ના. યુવરાજશ્રી તથા અ. સૌ. ના. યુવરાજ્ઞી સાહેબ જેવાં સુશીલ જોડાંની અંગત રહેણી કરણીની સાદાઇ છતાં તેઓશ્રીને આંગણે ઉજવાતા પ્રસંગો એકથી એક ચડીયાતા પ્રભુ કૃપાથી ઉજવાણા.

---

(૭) લગ્ન કમિટીના સંબંધી ઠરાવ.

કૌન્સીલ ઠરાવ ૨ ન, ૬૦

કાઉન્સીલ ઠરાવ

નેક નામદાર મહારાજા સાહેબના આવતા શુભ લગ્ન પ્રસંગના કામ કાજ માટે નીચે પ્રમાણેના મેહેરબાન અધિકારી સાહેબોની કમિટી નીમવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

મેહેરબાન	ભાસ્કરરાવ વીઠ્ઠલદાસ	ચેરમેન
,,	નટવરલાલ માણેકલાલ	મેમ્બર
,,	કર્નલ જોરાવર સીહજી	,,
,,	લેફ્ટનંટ કૃષ્ણચંદ્ર કાળુભા	,,
,,	રાણા જોરાવરસીહજી કેસરીસીંહજી	,,
,,	જહાંગીર મચેરશા રાણીના	,,
,,	દુલભજી વાઘજી ગોધારી	,,

આ કમિટીના મેહેરબાન સભ્ય સાહેબોએ લગ્નોત્સવ સંબંધી કામ કાજ પોતાના ખાતાના કામની સાથે કરવાનું છે. અને એ ઉત્સવ પ્રસંગને અંગે આ કમિટીનું કાર્યક્ષેત્ર રાજ્ય ખર્ચના મે ઉપરી સાહેબના રિપોર્ટમાં નિર્દિષ્ટ થયું નથી. તો તેની વિગત વધારે સ્પષ્ટ રીતે રાજ્ય ખર્ચ ખાતાના મેહેરમાન ઉપરી અધિકારી સાહેબે અત્રે લખી જણાવવા મહેરબાની કરવી.

તા. ૨/૨/૩૧

કૌન્સીલ ઑફ એડમીનીસ્ટ્રેશનના હુકમથી
(સહી) હરગોવિંદ મણિશંકર
સેક્રેટરી

સાહેબને સોંપી દઇ ફારક થવું. તા. ૩૦–૪–૩૧ સુધી આપનો ચાર્જ આજમ મુખ્ય દિવાની ન્યાયાધીશ સાહેબે પોતાના કામ સાથે સંભાળવાનો હુકમ કરવામાં આવે છે.

તા. ૧૬/૨/૩૧

આજમ મુખ્ય દિવાની ન્યા. સાહેબ મારફત } (સહી) ભાસ્કરરાવ વીઠ્ઠલદાસ સર ન્યાયાધિશ

વાકેફ થવા આ. મ. દી. ન્યા. સાહેબ તરફ.

તા. ૧૬/૨/૩૧

(સહી) પુરૂષોતમદાસ છગનલાલ
મુ. દી. ન્યા.

મેહરબાન સર ન્યાયાધીશ સાહેબની હજુરમાં,

સલામ સાથે નમ્રવિનતિ કે ફરમાન મુજબ અમારી કોર્ટનો ચાર્જ આ. મુ. ન્યા સાહેબને સોંપી લગ્ન પ્રસંગે નીમાયેલ કમિટીમાં કરવામાં આવેલ ગોઠવણ મુજબ અમે કામ કરવું શરૂ કરેલ છે. તે નામદાર સાહેબને રોશન થાય.

રવાના થવા સારૂ સલામ સાથે આ. મુખ્ય ન્યાયાધીશ સાહેબ મારફત. તા. ૧૬–૨–૩૧ } (સહી) મી. રૂ. ઉનવાળા.
મ. પે. વ. દી. ન્યા.

દી. આ. નં. ૬૨૭/૮૭

મહેરબાન સર ન્યાયાધીશ સાહેબની હજુરમાં.

સલામ સાથે નમ્ર વિનતી કે, ફરમાન મુજબ અમલ કરવાનું જાણી તુમાર હજુરમાં મોકલ્યો છે, તે નામદાર સાહેબને રોશન થાય.

તા. ૨૫–૨–૩૧ (સહી) પુરૂષોતમદાસ છગનલાલ
પે. વ. દી. ન્યા.

હ. ર. નં. ૨૪૧/૮૭

હજુર ફાઇલમાં દફતરે દાખલ

તા. ૨૫–૨–૩૧ (સહી) ભા. વી.
સર ન્યાયાધીશ

(૮) લગ્ન કમિટીએ નીમેલ પેટા કમિટીઓઃ—

(૧) સ્વાગત કમિટી......(૧) મે. નટવરલાલ માણેકલાલ સુરતી
(૨) મે. મેજર મોહબતસીંહજી
(૩) મે. આ. જહાંગીરજી હોરમસજી ઉમરીગર

(૨) રાજા રજવાડાં. રાજ્યોનાં ડેપ્યુટેશન અને સંભાવિતગૃહસ્થો વગેરેના ઉતારાની ગોઠવણ માટે
(૧) મે. કર્નલ જોરાવરસીહજી
(૨) મે. જહાંગીરજી મચેરશા રાણીના
(૩) મે હીમતરાય પરમાણંદદાસ

(૩) મુળ ગરાસીયા, ભાયાત ને કાઠી દરબારોની ગોઠવણ માટે
(૧) મે કર્નલ બાપુભા
(૨) આ. હુસેનમીયાં રહીમમીયાં કાઝી

(૪) ભાટ, ચારણ, કવિઓ વગેરેની ગોઠવણ માટે
(૧) આ. સંતોષરામ જટાશંકર ભટ્ટ
(૨) લે઼ટ. રવુભા
(૩) રાજ્યકવિ પાગળશી પાતાભાઇ
(૪) આ મારકંડરાય ગુલાબરાય

લગ્ન કમિટીએ નીમેલ પેટા કમિટીઓ

(૫) રમત, ગમતના મેળા-વડાઓની ગોઠવણ કરવા માટે	(૧) મે. કર્નલ જોરાવરસીંહજી (૨) લેફ. રવુભા. (૩) રાજ્ય કવિ પીંગળશી પાતાભાઇ (૪) આ. મારકંડરાય ગુલાબરાય
(૬) મંડપ કમિટી	(૧) મે. દુલભજી વાઘજી ગોધારી (૨) મે. હરગોવિંદ મણિશંકર ત્રિવેદી. (૩) મે. અંબાશંકર પ્રેમશંકર ત્રીવેદી
(૭) ધાર્મિક ક્રિયાઓ માટે ગોઠવણ કરવા	(૧) મે. લેફ. રાણાશ્રી કૃષ્ણચંદ્ર-
(૮) ફુલેકાં કમિટી	(૧) મે. કર્નલ બાપુભા. (૨) મે. જીવરાજ ઓધવજી દોશી (૩) આ. દામોદર મગનલાલ શાહ.
(૯) સેનીટેશન અને આરોગ્ય કમિટી	(૧) મે. ડો. હેમંતકુમાર લક્ષ્મી-શંકર વૈદ્ય. (૨) મે. વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેશાઇ (૩) આ. છગનલાલ જીવણલાલ પારેખ
(૧૦) વોલટીયર કમિટી	(૧) મે. કર્નલ જોરાવરસીંહજી (૨) મે. ચંપકલાલ ટી. ત્રિવેદી (૩) પ્રો. આ. મણિશંકર જયાનંદભટ્ટ. (૪) આ. બાવદીનભાઇ (૫) શ્રીયુત ગોવિંદભાઇ દેસાઇ

(૯) કાર્યક્રમનાં સૂચિપત્રો.

INVESTITURE CEREMONY.

1. An Investiture Durbar will be held by His Highness the Maharaja of Bhavnagar on Saturday, 18th April 1931, at 9-0 A. M. at the New Durbar Hall.

2. All distinguished guests and gentlemen will take their seats in the Durbar by 8-30 A. M.

3. The Princes will arrive between 8-30 and 8-50 A M. under salutes of their rank. The Guard-of-Honour will present Arms and the Band will play the "general salute" as they alight.

4. His Highness the Maharaja Saheb will arrive at the Durbar at 8-55 A. M. when a salute of 15 guns will be fired. The Guard-of-Honour will present Arms and the Band will play the "Bhavnagar Anthem."

5. The Hon'ble the Agent to the Governor-General will arrive at the Durbar at 9-0 A. M. with his Secretary under a salute of 13 guns. The Guard-of-Honour will present Arms and the Band will play the "general salute." He will be received by the President and the Members of the Council of Administration as he alights. His Highness the Maharaja Saheb will meet the Agent to the Governor-General at the entrance of the Darbar Hall.

6. A procession will then be formed in the following order :—

State Chobdars

Agency Chobdars

President, Council of Administration	H. H. Maharaja Krishnakumarsinhji	The Hon'ble the Agent to the Governor-General
Kumar Shri Nirmalkumarsinhji		The Secretary to the Agent to the Governor-General
Vice-President, Council of Administration		Under Secretary
Member, Council of Administration		Member, Council of Administration

State Chobdars.

7. On reaching the Dais, His Highness the Maharaja Saheb will take his seat on the Chair-of-State which will be placed in the centre and the Hon'ble the Agent to the Governor-General will take his seat on a chair to the right of the Chair-of-State. As His Highness the Maharaja assumes his seat on the Chair-of-State, a salute of 15 guns will be fired, the Band playing "the Bhavnagar Anthem" (when all will remain standing).

8. Ruling Princes, Chiefs and Heirs-apparent will be seated to the right and left. Political Officers and other distinguished visitors will be seated on the second and succeeding rows

9. On termination of the salute, the President, Council of Administration, will hand over to His Highness the Maharaja the Seal of State.

10. After a short interval, the Hon'ble the Agent to the Governor-General will rise and read the "Kharita" from His Excellency the Viceroy announcing the termination of minority and the investiture of His Highness with full powers, he will

then present the "Kharita" to His Highness, who will receive it standing. All present in the Durbar will also rise in honour of the "Kharita". The Viceregal salute of 31 guns will be fired, the Band playing the "National Anthem". At the conclusion of the Anthem seats will be resumed.

11. After presentation of the "Kharita", the Agent to the Governor-General will address the Maharaja Saheb.

12. His Highness the Maharaja Saheb will make a suitable reply.

13. His Highness will receive, standing, the congratulations of the Agent to the Governor-General, the Ruling Princes and the other distinguished guests, officers and gentlemen on the Dais.

14 "Atter" and "Pan" will then be distributed by His Highness to the Hon'ble the Agent to the Governor-General and Ruling Princes and Chiefs and the Secretary to the Agent to the Governor-General and by the President, Council of Administration, to the Under Secretary and other distinguished guests on the Dais.

15. The Agent to the Governor-General

will leave the Durbar with the same ceremonial as on arrival under a salute of 13 guns.

16. After the departure of the Hon'ble the Agent to the Governor-General, the Princes will depart under the same ceremonial as on arrival.

17. His Highness Maharaja Krishnakumarsinhji will then depart under a salute of 15 guns and the ceremony will be at an end.

॥ શ્રી ॥

નેક નામદાર મહારાજા સાહેબ શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી સાહેબ બહાદુરના રાજ્યારોહણ અને લગ્ન પ્રસંગ ઉપર જે જે કાર્ય અને ઉત્સવો કરવાના છે તેનો કાયક્રમ.

એપ્રીલ સને ૧૯૩૧.

શુક્રવાર, તારીખ ૧૭ એપ્રીલ સને ૧૯૩૧

સવારના :—વાલાસાન મહેરબાન ઓનરેબલ એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ સાહેબની ભાવનગરમાં પધરામણી.

પધારનાર મીજમાનોનું સ્ટેશન ઉપર સ્વાગત.

શનિવાર, તારીખ ૧૮ એપ્રીલ સને ૧૯૩૧.

સવારના સાત કલાકે—નીલમબાગ મહેલમા મંડપમુહૂર્ત.

કાર્યક્રમનાં સૂચિપત્રો

સવારના નવ કલાકે—નવા દરબાર હોલમાં રાજ્યારોહણનો દરબાર

સાંજના સાડા પાંચ કલાકે—નીલમબાગ મહેલમાં ગાર્ડન પાર્ટી

રાતના સાડાઆઠ કલાકે—પાનવાડીમાં બેંકવેટ.

રાતના દસ કલાકે—દારૂખાનું. ત્યારબાદ સર ભાવસિંહજી કોર્ટ કલબના મેદાનમાં એમ્યુઝમેન્ટ પાર્કની મુલાકાત.

રાતના અગીયાર કલાકે—વાલાશાન મેહેરબાન ઑનરેબલ એજન્ટ ટુ ધી ગવરનર જનરલ સાહેબની ભાવનગરમાંથી વિદાયગીરી

રવિવાર, તારીખ ૧૯ એપ્રીલ સને ૧૯૩૧.

સવારના આઠ કલાકે—લાન્સર્સ પેરેડ ગ્રાઉંડ ઉપર "અખાડા" ના છોકરાઓની કસરતની રમત ગમતનો મેલાવડો.

સવારના અગીઆર કલાકે—દરબાર હૉલમાં રાજસ્થાનોનાં ડેપ્યુટેશનો પાસેથી પોશાક સ્વીકારવાનો દરબાર.

સાંજના પાંચ કલાકે—લાન્સર્સ પેરેડ ગ્રાઉન્ડ ઉપર સ્ટેટ લાન્સર્સની 'મ્યુઝીકલ રાઇડ અને ટ્રીક રાઇડીગ.'

રાતના નવ કલાકે—ફુલેકું

સોમવાર, તારીખ ૨૦ એપ્રીલ સને ૧૯૩૧

સવારના આઠ કલાકે—લાન્સર્સ પેરેડ ગ્રાઉન્ડ ઉપર 'બોય સ્કાઉટસ રેલી'

સવારના દસ કલાકે—વિજયરંગ નાટકશાળામાં સામળદાસ કોલેજના વિદ્યાર્થિઓનો નાટ્ય પ્રયોગ (ગુજરાતી નાટક).

બપોરના—રાજસ્થાનનાં ડેપ્યુટેશનોને વળતો "પોશાક" આપવો.

સાંજના સાડાચાર કલાકે—નોવેલ્ટી થીએટરમાં ખાસ સીનેમા શો

રાતના નવ કલાકે—ફુલેકુ.

મંગળવાર, તારીખ ૨૧ એપ્રીલ સને ૧૯૩૧

અનુકૂળ પડતી ટ્રેનોમાં મીજમાનોની વિદાયગીરી.

રાત્રીના સાડાદસ કલાકે—જાનની સ્પેશ્યલ ટ્રેનમાં વિદાયગીરી.

દરરોજની રમતગમત,

દરરોજ રાત્રે નોવેલ્ટી થીએટરમાં બે સીનેમા શોઝ.

દરરોજ રાત્રે વિજયરંગ નાટકશાળામાં પાલીતાણા નાટક કંપનીનો નાટય પ્રયોગ.

રમતગમતનો પાર્ક—દિવસ અને રાત્રે.

દરબાર હોલમાં દેશી ગવૈયાનો દરરોજ રાત્રે દેશી ગાયનનો જલસો.

કાર્યક્રમનાં સૂચિપત્રો

તખ્તસિંહજી ધર્મશાળામાં દરરોજ રાત્રે ભાટ અને ચારણોની વ્યાવહારિક વાર્તાઓ.

મનહરકુંવરબા રાજપૂત વિદ્યાલયમાં દરરોજ રાત્રે જાદુના ખેલો.

સનાતન સ્કૂલમાં દરરોજ બપોરે હરિકથા.

---

(૧૦) આમંત્રણોનું લીસ્ટ.

નામદાર મહારાજા સાહેબનાં શુભ લગ્ન પ્રસંગે રજવાડાં વગેરેમાં આમંત્રણ કરવા સારૂ ડેપ્યુટેશનો મોકલવામાં આવ્યાં તેનું પત્રક.

નંબર	સ્ટેટોનાં નામ	મોકલવામાં આવેલાં ડેપ્યુટેશન.
૧	પન્ના તથા ત્રિકમગઢ	મે. રાઓલશ્રી વિજયસિંહજી સાહેબ. મે. જહાંગીરજી મ. રાણીના.
૨	વડોદરા	મે. નટવરલાલ માણેકલાલ સુરતી. વરલ કુમારશ્રી ગંભીરસિંહજી
૩	પોરબંદર	મે. ભાસ્કરરાવ વિઠ્ઠલદાસ વરલકુમારશ્રી અજીતસિંહજી રાજ્યકવિ પીંગળશી પાતાભાઈ
૪	જુનાગઢ	મે. રાણાશ્રી કૃષ્ણચંદ્ર કાળુભા લેફ્. ફતેહસિંહજી સરદારસિંહજી
૫	જામનગર	મે. કર્નલ જોરાવરસિંહજી સાહેબ મે. પ્રો. એન. બી. ઇચ્છાપોરીઆ
૬	કોલ્હાપુર	મે. તેજુમલ શહાણી મી. રમણલાલ કે. ત્રિવેદી
૭	મોરબી તથા ભુજ	મે. વિઠ્ઠલરાય મહીપતરામ રામધરી ભાયાત પ્રતાપસિંહજી
૮	વાંકાનેર-મૂળી	મે. રાણાશ્રી ઘનશ્યામસિંહજી મે. ઇ. એ. સેમ્યુઅલ

૯	વઢવાણ–સાયલા.	ડૉ. પી. વી. કાણે લેફ્. ફસળસિંહ મોતીભાઇ
૧૦	રાજકોટ–ખીરસરા	રાણાશ્રી દીલીપસિંહજી મે. પીરોજશા ડમરી
૧૧	કોળ	મી.ત્રીભોવનદાસ ડાહ્યાલાલ માંડળીઆ મી. મગનભાઇ માવજીભાઇ
૧૨	લીંબડી	મે. દુલભજી વાઘજી ગોધારી મી. રામજી બાવાભાઇ
૧૩	ધ્રાંગધ્રા	કે. એસ. હમીરસિંહજી માધવસિંહજી મી. મોહનલાલ ઓધવજી બધેકા
૧૪	પાલણપુર–કીસન-ગઢ	મે. બાપુભા નારણજી મે જીવરાજ ઓધવજી દોશી
૧૫	બારૈયા–લુણાવાડા	ડૉક્ટર હેમંતકુમાર મે. દેવજીભાઇ મધુભાઈ
૧૬	ધરમપુર–સચીન.	રા. સા. મહાશંકર છગનલાલ મી. હીમતરામ પરમાણંદ
૧૭	નાંદોદ	મેજર મહોબતસિંહજી મી. બાલાભાઇ શામજી
૧૮	વાંસદા	મે. કપીલરાય ભુપતરાય લાખણકા ભાયાત ગગુભા
૧૯	ખંભાત	લેફ્. અજીતસિંહજી મે. લાભશંકર લક્ષ્મીશંકર

૨૦	ખેરપુર	મી. જી. બી. શીવદાસાણી
૨૧	રાધણપુર	મી. મણિશંકર જયાનંદ જમાદાર દાદનભાઇ હુસેનભાઇ
૨૨	પાલીતાણા	મે. હરગોવિંદ મણિશંકર ઝીંઝાવદર ભાયાત ઉમેદસિંહજી
૨૩	જસદણ-ચુડા	મી મીનોચહેર રૂસ્તમજી ઉનવાળા જમાદાર અખુભા મંધાભાઇ
૨૪	સરદારગઢ	મી. હુસેનમીયાં કાઝી મી છગનભાઈ માવજીભાઈ
૨૫	માંગરોલ-માણા-વદર.	મી. સૂર્ય ભગવાન સુબેદાર પ્રતાપસિંહજી નાનભા
૨૬	વળા	લેફ્. રતનસિંહજી ગેમાભાઇ મી. હરિભાઇ લલ્લુભાઇ
૨૭	લાઠી	મે. સંતોષરામ જટાશંકર લાખણકા ભાયાત રામસિંહજી
૨૮	ઇડર	મી. હનુમતરાવ બાલાજી ભીડે લેફ્. સીતારામ ઇટુજી કદમ
૨૯	લખતર	ડૉ. બાળકૃષ્ણ નારણજી સુબેદાર જેઠીભાઇ રણછોડજી
૩૦	વડીયા-થાણાદેવળી	મે. પરશોતમદાસ છગનલાલ ઠક્કર રાજકવિ હરદાનભાઇ પીંગળશી

૩૧	વીરપુર—પીઠડીઆ	મી. છગનલાલ જીવણલાલ પારેખ લેફ. રઘુભા બળીયાભાઇ
૩૨	માળીયા	મી. દામોદર મગનલાલ રીસાલદાર ખોડાભાઇ મુળુભાઇ
૩૩	કોટડા સાંગાણી, ગવરીદડ, રાજપરા	મી. જહાંગીરજી હોરમસજી ઉમરીગર સુબેદાર કાના લાખા
૩૪	બીલખા, બગસરા	મી. મોહનલાલ કેશવલાલ દવે દેવાણી અભેસિંહજી માધવસિંહ
૩૫	બજાણા, પાટડી.	મી. કાશીરામ ભવાનીશંકર રીસાલદાર અભેસિંહજી

નીચેના રાજસ્થાનોમાં ટપાલ રસ્તે કંકોત્રીઓ તેમજ ડેપ્યુટેશનો મોકલવામાં આવ્યાં.

કોલ્હાપુર, કીશનગઢ, ત્રીકમગઢ, પાલણપુર, દેવગઢ બારૈયા, નાંદોદ, વાંસદા, પન્ના, પોરબંદર, મોરબી, વાંકાનેર, પાલીતાણા, વઢવાણ, મૂળી, ખીરસરા, વડોદરા, ભૂજ, ખેરપુર, ઇડર, લુણાવાડા, ધરમપુર, સચીન, ખંભાત, જુનાગઢ, જામનગર, ધ્રાંગધ્રા, ધ્રોળ, લીંબડી, રાજકોટ (૨), લખતર, સાયલા, ચુડા, ડેડાણ (૩), વડીઆ, થાણાદેવળી, લાઠી, બજાણા, વીરપુર, માળીઆ, કોટડાસાંગાણી, પીઠડીઆ, પાટડી, સરદારગઢ, બીલખા, જસદણ, બગસરા (૩), ગવરીદડ, રાજપરા (હાલાર), માંગરોળ, વળા, રાધનપુર, માણાવદર (૨).

આમંત્રણોનું લીસ્ટ

નીચેનાં રાજસ્થાનોમાં ટપાલ રસ્તે કંકોત્રીઓ મોકલ-વામાં આવી.

હૈદ્રાબાદ, મ્હૈસોર, કાશ્મીર, ગ્વાલીયર, પતીયાલા, અલવર, બીકાનેર, ભોપાલ, ઉદેપુર, ઇંદોર, કટોસણ, જોધપુર, ધોળપુર, કોટાહ, રેવા, જંજીરા, કપરથલા, જયપુર, જુબ્બલ, કાગળ (સીનીયર અને જુનીયર), ટોંક, બરવાણી, શાહપુરા, સાણંદ, ગાંફ, રતલામ, સાંગલી, અકલકોટ, બાંટવા, જાળીયા દેવાણી.

યુરોપીયન ગૃહસ્થોને આમંત્રણ.

સર અર્નેસ્ટ હૉટસન, કે. સી. એસ. આઇ; ઓ. બી. ઈ; આઇ. સી. એસ; સર ચાર્લ્સ વૉટસન. કે. સી. આઇ. ઇ; સી. એસ. આઇ; સર જૉન થોમ્પસન, કે. સી. આઇ. ઇ; સી. એસ. આઇ; ઓન. સર જેમ્સ ક્રેરર. કે. સી. એસ. આઈ. સી. આઇ. ઇ. આઇ. સી. એસ; સર સ્ટેન્લી રીડ, કે. બી. ઇ. એલએલ. ડી; જે. ટી. ટર્નર, એમ. એ; સી. સી. મેઇન; મેજર, ફ્રેઝર, ઓન. કર્નલ, આર. જે. સી. બર્ક; ઓન. મી. ઇ. એચ. કીલી સી. આઇ. ઇ. આઈ. સી. એસ; પો. એ. વે. કા. એજન્સિ; પો. એ. ઇ. કા. એજન્સિ, વગેરે કાઠીઆવાડના અને બહારનાં ચોરાણું યુરોપીયન બાનુઓ અને ગૃહસ્થોને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યાં હતાં.

દીવાન સાહેબો વગેરેને કરવામાં આવેલાં આમંત્રણો.

મહારાજા સર કિશ્નપ્રસાદ બહાદુર, હૈદ્રાબાદ; સર મીરઝાં એમ. ઇસ્માઇલ મ્હૈસોર; સર સબનીસ, કોલ્હાપુર; દીવાનસાહેબ,

કોલ્હાપુર; સર મનુભાઈ મહેતા બીકાનેર; રાવબહાદુર વી. ટી. ક્રીષ્નમાચારી સી. આઇ. ઇ. વડોદરા; અમીર શેખ મહમદભાઇ, જુનાગઢ; કે. એસ. પ્રતાપસિંહજી, પોરબંદર; રાવબહાદુર મણિશંકર રાજારામ, મોરબી; એમ. ડી. સોલંકી, વાંકાનેર; કે. એમ મુલરાજસિંહજી, પાલીતાણા; રાવબહાદુર ભીમજીભાઇ વૈજનાથ, વઢવાણ; ગોકલભાઇ બાપુજી દેસાઈ, જામનગર; પરશુરામ બલવંતરાય જુન્નરકર, જામનગર; હીરાભાઇ મણિભાઇ મહેતા, જામનગર; પેસ્તનજી મેરવાનજી કરજીઆ, જામનગર; રાજ્યરાણા માનસિંહજી, સી. આઇ. ઇ. ધ્રાંગધ્રા; મૂળશંકર દયારામ દવે, ધ્રોલ; કે. એસ. ફતેહસિંહજી, લીંબડી; રાવ સાહેબ ચુનીલાલ મોતીલાલ રાજકોટ; રાવબહાદુર દેવશંકર જેશંકર બ્યાસ, રાજકોટ; એસ. એસ. દીક્ષિત, ભૂજ; પ્રાણશંકર ભવાનીશકર જોશી, ગોંડલ; મોતીલાલ એલ પારેખ, બારૈયા.

આ ઉપરાંત નીચેના એજન્સિ અધિકારીઓને આમત્રણ આપવામાં આવ્યા હતાં.

ટી. કે. દલાલ, રાજકોટ; રાવસાહેબ માણેકલાલ સી. પટેલ, રાજકોટ; રાવ બહાદુર મણિલાલ કે કાજી, રાજકોટ; રાવ સાહેબ, વાઇ. વી. વેરા, રાજકોટ; રાવ સાહેબ મણિલાલ એસ. દ્વીવેદી, રાજકોટ; સી. એન. માંકડ, રાજકોટ; ડૉ બી. સી. વછરાજાની, રાજકોટ; ખાનબહાદુર બી. એફ. દાવર, રાંજકોટ; સી. આર. માંકડ, પાલણપુર; એસ. એન. દેસાઇ, પાલણપુર; ખાનબહાદુર આર. બેન્જામીન, વઢવાણકૅપ; એમ. આર. પારેખ, વઢવાણકૅમ્પ.

આમંત્રણોનું લીસ્ટ

નીચે પ્રમાણે હીંદી સભાવિત ગૃહસ્થોને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યાં હતાં.

મુંબઇ.

સર અને લેડી દોરાબ તાતા
સર અને લેડી જગમોહનદાસ
સર અને લેડી કાવસજી જહાંગીર [જુનીયર]
સર ચુનીલાલ મહેતા
સર પુરૂષોત્તમદાસ ઠાકોરદાસ,
સર ઇબ્રાહીમ રહીમતુલ્લા
સર લલ્લુભાઇ શામળદાસ
સર અને લેડી ભાવનગરી
સર રૂસ્તમ વકીલ
સર જી. હીદાયતુલ્લા
સર દિનશા વાચ્છા
સર ચીમનલાલ સેતલવાડ
લેડી વિઠલદાસ ઠાકરશી
મટુભાઇ જમીયતરામ સાદન, એન્ડ કંપની
શ્રી. શાંતીકુમાર નરોત્તમ મોરારજી
,, દોસ્તમહમદ મનજી
,, પીરોજશાહ. જે. મરઝબાન
ડા. દીનશા બરજોરજી
મી. પેસ્તનજી બરજોરજી
,, મોરારજી આણંદજી તન્ના
,, હુસેનભાઈ અબદુલ્લાભાઇ લાલજી
,, લાલજી નારણજી

મી. એમ. આર. જયકર
ડૉ. પી. બી. મોતીવાળા
મી. જી. વી. બેંકર
,, દીનશા બમનજી વકીલ
,, રસીકલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
,, જમનાદાસ નરોત્તમદાસ ભાઉ
શેઠ કેશવજી ગોવિંદજી
શેઠ મુલ્લા મહમદઅલી શેખ શરાફઅલી હરરવાળા
મી. ચુનીલાલ ભાઇચંદ મહેતા
,, નાનાલાલ છગનલાલ
,, જી. બી. ત્રિવેદી
,, આર. જી. મુન્સીફ
,, પ્રતાપગીરજી સવાઇગીરજી
પરભુદાસ લાધાભાઇ મોદી

અમદાવાદ.

સર અને લેડી ચીનુભાઇ
લેડી સુલોચના
મી. સી. દીવાનજી
શેઠ માણેકલાલ મનસુખલાલ ભગુભાઇ
,, અંબાલાલ સારાભાઇ
મી. મુલચંદ આશારામ શાહ
શેઠ કસ્તુરભાઇ લાલભાઇ
શેઠ ચીમનલાલ ગીરધરલાલ
,, જેસગભાઇ ઉજમશી

આમંત્રણોનું લીસ્ટ

નડીઆદ

સરદાર ગોપાલદાસ વિહારીદાસ
મી. જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા
,, ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયા

અમરેલી

રાજ્યરત્ન હરિલાલ ગોવિંદજી

બીકાનેર

લેડી મનુભાઇ મહેતા

ઇડર

ખાનબહાદુર ફરામરોજ એસ. માસ્તર
મી. હોરમજશા કે. શેઠના

પાલણપુર

ખાનશ્રી જબરજસ્તખાનજી

ધ્રાંગધ્રા

વૈદ્ય મલ્લભાઇ લક્ષ્મીશંકર

રાજકોટ.

મી. રતનશા એજનજી
બાઇ અલુબાઇ મેરવાનજી
ખાનબહાદુર નસરવાનજી એજનજી
મી. હોરમજશા એજનજી
મી. મોતીમીયાં ગનીમીયાં કાજી

વઢવાણ

મી. રતનશા એજનજી
કે. એસ. સવાઇસીંહજી દેવીસીંહજી
મી. જે. જી. ત્રિવેદી

ગોંડલ

મી. અને મીસીસ અસરપ્પા

જામનગર

મી. શકરપ્રસાદ ઝંડુભટ્ટ

દેવગઢ બારૈયા

સરદાર જીણાભાઇ

મી. તુલસીદાસ કુબેર

પુના

પ્રો. જે. બી. ત્રિવેદી

ભરૂચ

મી. એ. એ. કોરેશી

મ્હૈસોર

જમાદાર બમ્મા લક્ષ્મણ

ખેડા

મી. બી. એસ. વ્યાસ

પોરબંદર

ગોસ્વામીશ્રી રણછોડલાલજી મહારાજ

ગોસ્વામીશ્રી દ્વારકેશલાલજી મહારાજ

દિલ્હી

લાલા રઘુવીરસિંહજી સુલતાનસિંહજી

કે. એસ. કે. આયર

આ ઉપરાંત ભાયાતો તથા સગાં સંબંધીઓને, ચુકવતીનાં ગામોમાં, સંસ્થાન ભાવનગરનાં ગામોમાં મૂળ ગરાસીઆ, જીવાઇદાર, મહાજન, સંભાવિત ગૃહસ્થો તથા મુખી પટેલોને કંકોત્રીઓ લખવામાં આવી હતી.

(૧૧) રાજ્યનો અધિકારી વર્ગ

સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી, કે. સી. આઇ. ઇ.
પ્રેસીડેન્ટ કૌંસીલ ઓફ એડમીનીસ્ટ્રેશન

ડબલ્યુ સી. ટયુટર ઓવન, વાઇસ પ્રેસીડેન્ટ, કૌંસીલ ઓફ
એડમીનીસ્ટ્રેશન[1]

કર્નલ આર. સી. બર્ક વાઇસ પ્રેસીડેન્ટ,[2] ,,

કર્નલ એ. એચ. મોસ વાઇસ પ્રેસીડેન્ટ, ,,

દીવાન બહાદુર ત્રિભુવનદાસ કાલિદાસ ત્રિવેદી મેંબર,
કૌંસીલ ઓફ એડમીનીસ્ટ્રેશન.

ખાનબહાદુર સ્યાવક્ષ આદરજી ગોધાવાળા ,, ,,

મેજર ઇ. સી. લેન્ટેઇન મહારાજાના અંગ્રેજ ટયુટર[3]

કર્નલ જી. જે. જી. હેન્સન ,, ,,[4]

રા. ભાસ્કરરાવ વિઠ્ઠલદાસ મહેતા એમ. એ. એલ એલ. બી.
સર ન્યાયાધીશ

રાવ સાહેબ ચીમનલાલ ભુદરભાઇ વસુલાની અધિકારી[5]

રાણાશ્રી કાળુભા કલ્યાણસિંહજી માજી રાજ્યખર્ચ ઉપરી

કર્નલ જોરાવરસિંહજી ચીફ સેક્રેટરી કૌંસીલ ઓફ એડમીનીસ્ટ્રેશન

રા. અનંતરાય પટ્ટણી એમ. એ. મહારાજાના હીંદી ટયુટર

રા. વિઠ્ઠલદાસ ગીરજાશંકર ત્રિવેદી બી. એ. એલ. એલ. બી.
સંસ્થાન ભાવનગરના રાજકોટખાતાના વકીલ

મી. પેસ્તનજી બી. બેરામજી સ્ટેટ એન્જીનીયર[6]

---

૧ તા. ૧૫-૧૧-૨૦ થી નોકરીમાથી ફારેગ થયા.

૨ તા. ૫-૩-૨૭ થી નોકરીમાથી ફારેગ થયા.

૩ તા. ૪-૩-૨૪ થી નોકરીમાથી ફારેગ થયા.

૪ તા. ૮-૫-૩૧ થી નોકરીમાથી ફારેગ થયા.

૫ તા. ૨૫-૭-૨૩ થી નોકરીમાથી ફારેગ થયા.

૬ તા. ૨૭-૧૦-૨૪ થી નોકરીમાથી ફારેગ થયા.

રાવસાહેબ મહાશંકર છગનલાલ રાવલ સ્ટેટ બેંક મેનેજર
રાણાશ્રી જોરાવરસિંહજી કેસરીસિંહજી પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ
સ્વ. ભૂપતરાય વિ. મહેતા રાજ્યપ્રકરણીખાતાના માજી ઉપરી
સરદારસિંહજી ગેમાભાઇ ઓફી. કમાન્ડીંગ ઈમ્પી. સર્વિસ લેન્સર્સ[૭]
રા. વિઠ્ઠલરાય એમ. મહેતા એમ. એ. કેળવણીખાતાના ઉપરી
રા. પીરોજશાહ બી. મોતીવાળા ચીફ મેડીકલ ઓફીસર[૮]
તેજુમલ કરમચંદ શાહાની એમ. એ. પ્રિન્સીપાલ સામળદાસ કોલેજ
મેજર મોબતસિંહ ફતેહસિંહ ઓફી. કમાન્ડીંગ ભાવનગર ઈન્ફંટ્રી
રા. હરગોવિંદ મણિશંકર ત્રિવેદી સેક્રેટરી કૌંસીલઓફએડમીનીસ્ટ્રેશન
રા. બાપુભા નારણજી ગોહિલ ઓફી. કમાન્ડીંગ ભાવનગર લેન્સર્સ
રા. ભાનુપ્રસાદ દાજીભાઇ કોન્ટ્રોલર સ્ટેટસ એકાઉંટ
રા. પ્રભાશંકર મોરારજી મેવાર વેપાર ઉદ્યોગખાતાના ઉપરી[૯]
મી. જી. બી. શીવદાસાની ,,
ડૉ. હેમંતકુમાર એલ. ભટ્ટ ચીફ મેડીકલ ઓફીસર
રા. નટવરલાલ માણેકલાલ સુરતી બી એ. એલ. એલ. બી. રેવન્યુ કમીશનર
મી. જે. એસ. રાણીના ચીફ કસ્ટમ ઓફીસર
મી. જે. જહોનસન પોર્ટ ઓફીસર
રા. કપિલરાય ભૂપતરાય મહેતા રાજ્ય પ્રકરણીખાતાના ઉપરી

ભાવનગર સ્ટેટ રેલ્વે.

મી. એફ એચ બીબ્બા મેનેજર અને એન્જીનીયર ઇન ચીફ બી. એસ. રેલ્વે
મી. એચ. આર. મહેતા ડેપ્યુટીમેનેજર અને એકઝીક્યુટીવ એન્જીનીયર બી. એસ. રેલ્વે

---

૭ તા. ૧-૧૦-૨૯ થી નોકરીમાંથી ફારેગ થયા.
૮ તા. ૨૨-૧૦-૩૦ થી નોકરીમાથી ફારેગ થયા.
૯ તા. ૮-૯-૨૭ થી નોકરીમાથી ફારેગ થયા.

રાવબહાદુર એસ. આર. આયર ટ્રાફિક સુપ્રિ. બી. એસ. રેલ્વે[10]
મી. ડી. બી. ભટ્ટ બી એ. ટ્રાફિક સુપ્રિ. ,,
મી. કે. આર. વાચ્છા, સ્ટોરકીપર ,,
ડૉ. એસ. જે. અલ્વરીઝ મેડીકલ ઓફીસર[11] ,,
મી. સી. ટી. ત્રિવેદી બી. એ. ઓડીટર અને સેક્રેટરી રેલ્વે બોર્ડ બી. એસ. રેલ્વે
મી. બી. એમ. મહેતા આસિં. એન્જી. બી. એસ. રેલ્વે
મી. બી. એન વૈદ્ય એમ. બી. બી. એસ. મેડીકલ ઓફીસર બી. એસ. રેલ્વે

(૧૨) બાળ વહીવટનો સંક્ષિપ્ત ઇતેખાબ

ના. મહારાજાનો વિદ્યાભ્યાસ.

નામદાર મહારાજા, રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યા પછી વિલાયત પધાર્યા. વિલાયતમાં શરૂઆતનું દોઢ વર્ષ રેવરંડ બ્રાયર્સની ઇસેક્સની પ્રાથમિક શાળામાં અને પછીનું દોઢ વરસ હેરો સ્કૂલમાં ગાળ્યું. વિલાયતથી પાછા ફરી ભાવનગરમાં શામલદાસ કોલેજમાં ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ અને રાજનીતિ ઉપરનાં ભાષણોમાં હાજરી આપતા. તેમજ અઠવાડીયામાં ત્રણ કલાક કૌંસીલના પ્રેસીડેન્ટ અને બે કલાક વાઇસ પ્રેસીડેન્ટ તથા અન્ય કૌંસીલર સાહેબો પાસેથી રાજ્ય વહીવટને લગતું જ્ઞાન તે નામદારે મેળવ્યું. દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ હીંદમાં બે શિક્ષણ પ્રવાસ કર્યા. તેમજ પોતાના રાજ્યમાં પણ બે વખત મુસાફરી કરી. રાઉન્ડટેબલ કોન્ફરન્સમાં પ્રેક્ષક તરીકે પણ ના. મહારાજાએ હાજરી આપી હતી.

વસુલાતી ખાતું.

બાકી મહેસુલ:—સને ૧૮૧૮–૧૮૧૯ માં ૫૪,૭૬,૮૩૬ રૂપીઆ મહેસુલ બાકી હતી, તેમાં વધારો થઇ સગીર વહીવટના

---

[10] રીટાયર થયા. [11] રીટાયર થયા.

પહેલા જ વર્ષે તે રકમ ૬૩,૪૪,૪૬૮ સુધી વધી ગઈ. આ સંબંધી રીતસર તપાસ કરવામાં આવ્યો. તેમા સારાં વર્ષોમાં વસુલ થઇ શકે તે વસુલ કરતાં ૩૦,૯૮,૯૯૯ રૂપીઆ માંડી વાળવામાં આવ્યા. છતાં વસુલ થઇ શકે એવી ૨૭ લાખ જેટલી રકમ બાકી રહી. આ રકમ પણ ના. મહારાજાની પોતાની ખાસ ઇચ્છા અનુસાર ગ્રામ્ય સંસ્થાઓ સ્થાપવા ખેડુતોને બક્ષીસ કરવામાં આવી. અર્થાત્ કે અત્યારે ભાવનગરનો ખેડુત દરબારી કરજમાંથી તદ્દન મુક્ત છે.

ખેડુતોનું ખાનગી દેવું:—ખેડુતોનાં ખાનગી દેવાં અને વેપારીઓના જુલ્મી વ્યાજમાંથી તેઓને મુક્ત કરવા સારૂ ખેડુત સંરક્ષણ ધારો લાગુ કરવામાં આવ્યો. તથા વેપારીઓ અને ખેડુતો વચ્ચે લેણદેણનું યોગ્ય રીતે સમાધાન કરવા રાજ્ય તરફથી માત્ર ચાર ટકાના વ્યાજે નાણાં ધીરવાની બાયેધરી આપી તેની અજમાયશ લીલીયા મહાલના પાંચતલાવડા તપ્પામાં કરવામાં આવી. એ તપ્પામાં રૂ. ૧,૮૨,૭૪૭ જેટલી રકમ ધીરવામાં આવી અને તેને સફળતા મળી, એટલે હવે આશા છે કે બીજા મહાલોમાં પણ તેનું અનુકરણ થશે.

શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી ખેડુત સંકટ નિવારણ ફંડ:—મર્હુમ મહારાજાશ્રીએ હાલના મહારાજાશ્રીના જન્મ પ્રસંગના સ્મરણાર્થે દસ વરસમાં ૨૦ લાખ રૂપીઆનું ફંડ કરવાની અને એના વ્યાજમાંથી ગરીબ ખેડુતોને મદદ આપવાની એક યોજના તૈયાર કરી હતી પરતુ નબળાં વર્ષોના પ્રતિકુલ સંયોગોને અંગે તેમની હયાતિમાં સંપૂર્ણ રીતે તે યોજના અમલમા આવી શકી નહીં. પરતુ ત્યાર બાદ કોંસીલે એ યોજના હાથમાં લીધી. અત્યાર સુધીમાં એ ફંડમાં ૨૩,૮૬,૬૩૭ રૂપીઆની રકમ એકત્ર થઇ છે; જેનો ઉપયોગ ફંડના મૂળ હેતુ પ્રમાણે કરવામાં આવશે.

ગ્રામ્ય પંચાયત:—ગ્રામ્ય પંચાયતની યોજના દાખલ કરવા સારૂ લોકોને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. થોડાંએક

ગામોએ અજમાયશ રૂપે તે યોજના દાખલ કરી છે. ગ્રામ્ય પંચાયત સંબંધી બંધ બેસતા યોગ્ય ધારા ધોરણ રચવામાં આવ્યાં છે; કે જેથી કોઇ પણ ગામને જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે તે ગ્રામ્ય પચાયત લઇ શકે.

આબાદી અને પાણીની સગવડ:—આ રાજ્યની ભૌગોલિક સ્થિતિ જોતાં મોટા પાયા ઉપર પાણીનાં બાંધકામ કરવાનું મુશ્કેલ છે, અને તેથી કુવાઓની યોજના દાખલ કરી છે. પ્રતિવર્ષે કુવાઓ માટે ૫૦ હજાર રૂપીઆ મજુર કરવામાં આવે છે.

તેમ જ ગામડાંઓના કુવા માટે બોરીંગ તથા બ્લાસ્ટીંગ કરવા પ્રતિવર્ષે ૧૦ હજારની રકમ મંજુર કરવામા આવે છે. વળી ભાલ પ્રદેશમાં પાણીની હાડમારી દૂર કરવા, ત્યાંના કુવાઓ પહોળા અને ઉંડા કરવા માટે દરવર્ષે સરાસરી રૂ. ૨૦ હજાર ખરચવા એક ખાસ કમિટિની નીમણોક કરવામાં આવી છે.

ખેતીવાડી ખાતું:—ધોળામાં એક એક્સપેરીમેન્ટલ ફાર્મ ઉઘાડવામાં આવ્યું છે. એટલે હવે ભાવનગરમાં જે ખેતીવાડીની શાળા હતી તે ધોળા ખાતે ફેરવવામાં આવી. ઉત્તમ પ્રકારનાં બી તેમજ સુધરેલી ઢબનાં ખેતીવાડીનાં ઓજારો વાપરવાનું ખેડુતોને ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે અને તે માટે લોકોમાં જ્ઞાન ફેલાવવા પ્રયોગો તેમજ પ્રચારકાર્ય કરવામાં આવે છે.

સહકારી મંડળીઓ:—અત્યારે ૪૮ સહકારી મડળીઓ હયાત છે અને તે ઘણું સારૂં કામ કરે છે. તેમાં ૧૨૮૫ સભ્યો છે. અને ભડોળ રૂ. ૨,૦૦,૪૨૨ નું છે. આ યોજનાથી લોકોને લાભ થાય છે અને તે વધારે ફેલાતી જાય છે.

પ્રતબંધી:—પ્રતબંધીનું કામ ચાલે છે. રાજ્યના દસ મહાલોમાંથી છમાં પ્રતબંધીના નવા દર લાગુ થઇ ચૂક્યા છે. બાકીના મહાલોમાં જમીનમાપણીનું કામ પૂરૂં થયુ છે અને તેના રિપોર્ટ તૈયાર થાય છે.

ઘાસ:—૪ કરોડ ૧૦ લાખ પૌંડ ઘાસનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. આટલો જથ્થો આખા રાજ્યની જરૂરીઆતને બે વર્ષ સુધી પુરો પાડી શકે.

પટેલગૃહ:—જમીન અને કુવા સાથે લગભગ ૮૦–૯૦ હજાર રૂપીઆનો રાજ્યે ખર્ચ કરી પટેલગૃહ બાંધવામાં આવ્યું છે અને તેમાં બોર્ડિંગ સુધાંની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

ઈરીગેશન ખાતું.

રાજ્યમાં પાણીનાં બાંધકામની શક્યાશક્યતાની તપાસ માટે આ ખાતું સ્થાપવામાં આવ્યું છે. કેટલીક નાની નાની યોજનાઓ રજુ કરવામાં આવી છે અને વિશેષ તપાસ ચાલુ છે.

લશ્કર અને પોલીસ.

સ્ટેટ લાન્સર્સ.— લડાઇમાંથી પાછા ફરતાં ઉત્તમ રીતે જનસેવા કર્યા બદલનાં ભથ્થાનાં રૂ. ૮૪,૨૫૪ આપવામાં આવ્યા છે.

બાલગીરી વહીવટ:—સીલેદારી વહીવટ બંધ કરી બાલગીરી વહીવટ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે,

કેડેટ યોજના:—સ્ટેટના અને હીંદી અમલદારો તરીકે સીધી નીમનોક થઈ શકે એટલા માટે કેડેટ યોજના કરવામાં આવી છે.

ખર્ચ:—સૈનિક ખર્ચ ૧૯૧૮–૧૯ માં ૧,૩૦,૪૩૦ હતું. તે વધીને ૧૯૨૮–૨૯ માં ૨,૫૭,૫૦૯ નુ થયુ છે.

ભાવનગર સ્ટેટ ઈન્ફેન્ટ્રી:—રાજ્યની જૂની હથીયારબંધી પોલીસને ઈન્ફેન્ટ્રીમાં ફેરવી નાંખવામા આવી છે.જેમાં એક કંપની, એક પ્લેટુન અને એક લશ્કરી બેંડ છે. એ બધાની સંખ્યા ૨૫૦ છે.

ખર્ચ:—આ રેજીમેંટનું ખર્ચ ૧૯૧૮–૧૯ માં ૫૦,૪૨૪ હતું, અને ૧૯૨૮–૨૯ મા ૧,૦૦,૨૮૩ થયું છે.

પોલીસ ખાતાની પુનઃ વ્યવસ્થા:—પોલીસ ખાતાની સંપૂર્ણ રીતે પુનઃ વ્યવસ્થા–સુધારણા–કરવામાં આવી છે. ખાસ કરીને તેના બે વિભાગ છે. (૧) ભરતી અને તાલીમ માટે

સામાન્ય અનામત પોલીસ. (૭) કોઇ અણધાર્યા પ્રસંગે કામ લાગે માટે ખાસ અનામત પોલીસ.

પોલીસ લાઇનો અને પગારઃ—આખા રાજ્યમાં પોલીસો માટે મકાનો બાંધવામાં આવેલ છે અને પગારોના દરમાં પણ વધારો કર્યો છે.

ખર્ચઃ—પોલીસ ખાતાનું ખર્ચ ૧૯૧૮–૧૯માં ૧,૧૨,૬૫૨ હતું અને ૧૯૨૮–૨૯ માં ૨,૫૬,૨૪૫ થયું છે.

ન્યાય ખાતું.

ઓનરરી મેજીસ્ટ્રેટોઃ—ઓનરરી મેજીસ્ટ્રેટોની બેંચ તળ ભાવનગરમાં મ્યુનિસિપલ અને બીજા પરચુરણ ગુન્હાઓ માટે સ્થાપવામાં આવેલ છે.

મ્યુનિસિપાલીટીઓ

સીટી મ્યુનિસિપાલીટીઃ—મર્હુમ મહારાજા શ્રી ભાવસિંહજીએ પોતાની કારકીર્દિના છેલ્લા વર્ષમાં ભાવનગર સીટી મ્યુનિસિપાલીટીના સભ્યો ચુંટવાનો હક પોતાની પ્રજાને આપ્યો અને ૧૯૨૩ માં તે હકનું ધોરણ પૂર્ણતાએ પહોંચાડી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું. આ નવા બંધારણમાં મુખ્યત્વે કરીને (अ) મતાધિકાર (ब) લોક સભ્યની બહુમતિ. (क) પોતાનો જ પ્રમુખ ચુંટવાનો હક, અને (ड) લગભગ ૧,૨૫,૦૦૦ ની મ્યુનિસિપાલીટીની આવક પૈકી રૂ. ૯૫ હજાર દરબાર તરફથી આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

ડીસ્ટ્રીકટ મ્યુનિસિપાલીટીઓઃ—રાજ્યમાં આવી ૯ મ્યુનિસિપાલીટીઓ છે અને તેનો વહીવટ દરબાર કરે છે.

આ મ્યુનિસિપાલીટીઓનો ખર્ચ ૧૯૧૮–૧૯ માં રૂ. ૩૨,૬૧૭ હતો અને ૧૯૨૮–૨૯ માં વધીને રૂા. ૯૧,૭૨૦ થયો છે.

વ્યાપાર ઉદ્યોગખાતું

સલાહકારક મંડળઃ—સમયની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી વ્યાપારીઓનું આવું એક સલાહકારક મંડળ વ્યાપાર ઉદ્યોગના

વિકાસ સંબંધી પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવે છે. આ મંડળને હાલમાં વિસ્તૃત કરી સ્થાયી બનાવવામાં આવ્યું છે.

વ્યાપારઉદ્યોગખાતાની સ્થાપના:—આ ખાતું સને ૧૯૨૨–૨૩ માં અજમાયશ તરીકે ખોલવામાં આવ્યું, પરન્તુ પાછળથી તેની ઉપયોગિતા જોઇ સ્થાયી કરવામાં આવ્યું છે.

બાંધકામ ખાતું

પુન: વ્યવસ્થા—જાહેર બાંધકામ ખાતાની બધી રીતે પુનર્ઘટના કરવામાં આવી છે અને તેના તપાસણી અધિકારીઓની સંખ્યામાં વધારો કરવામા આવ્યો છે.

બાંધકામની યોજના:—અનુક્રમે રાજ્યના બધા રસ્તાઓનું નિયમિત સમારકામ થવા માટે યોજના ઘડી અમલમાં લાવવામાં આવી છે.

પાણીની યોજના:—ભાવનગરને પાણી પૂરૂં મળી શકે એ હેતુથી ખોડીઆર માતા પાસે વીસ ક્યુબીક ફીટ પાણી માય એવું મોટુ તળાવ બાંધવાની યોજના તૈયાર થાય છે.

ખર્ચ:—સગીર વહીવટ દરમિયાન જાહેર બાંધકામ ખાતામાં એકંદર ૧,૦૫,૩૯,૪૬૯ રૂપીયા ખર્ચવામાં આવ્યા છે.

વ્યાપાર ખાતું

આમાં મુખ્યત્વે દરીઆઇ વ્યાપારનો સમાવેશ થાય છે. સગીર વહીવટના પાચ વર્ષની સરાસરી કાઢતાં નિકાસ અને આયાત રૂ. ૨,૯૪,૮૨,૮૬૦ અને ૨,૮૯,૯૮,૬૫૪ ની થઈ હતી જ્યારે સગીર વહીવટ પહેલાં તે અનુક્રમે ૨,૩૦,૯૯,૬૭૭ અને ૧,૭૫,૯૧,૪૯૩ની હતી.

ભાવનગરના પહેલાંના રાજકર્તાઓની માફક જ બંદરોની વ્યવસ્થા ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે છે. આ રાજ્ય સરકાર સાથે ‘ કસ્ટમ્સ યુનીયન ’ થી જોડાયેલું હોઇ લાઇન દોરી Frontier line)ની નીતિના સંબંધમાં સહકાર પૂર્વક વર્તે છે.

ભાવનગર સ્ટેટ રેલ્વે

વિસ્તાર અને મુડી:—મહારાજા તખ્તસિંહજીના વખતમાં ૧૨૦ માઇલમાં રેલ્વે બાંધવામાં આવી તેનું એકંદર ખર્ચ ૭૦,૭૬,૪૮૬ રૂપીઆ થયું. ત્યાર બાદ મહારાજા ભાવસિંહ-જીના અમલમાં તેમાં ૮૬ માઇલનો વધારો થયો અને તેનું ખર્ચ ૬૧,૭૨,૨૯૨ રૂપીઆનું થયું. સગીર વહીવટમાં બીજા ૧૩૫ માઇલમાં રેલ્વે બાંધવામાં આવી તથા તે પાછળ ૮૯,૧૧,૭૯૯ રૂપીઆનું ખર્ચ થયું.

બજેટ અને રીઝર્વ ફંડ:—રાજ્યના બજેટથી રેલ્વે બજેટ જુદું પાડવામાં આવ્યું છે.

મર્હુમ મહારાજા ભાવસિંહજી કે જેઓનું લક્ષ્ય રાજ્યની નાણાં પ્રકરણી હાલત ઉપર ખાસ ખેંચાયું હતું તેમણે રેલ્વેની ઉપજ જુદી પાડી રીઝર્વ ફંડની સ્થાપના કરી. સગીર વહીવટ અગાઉ એ ફંડમાં ૯,૭૦,૦૦૦ રૂપીઆ હતા. જ્યારે અત્યારે રૂપીઆ ૭૮,૩૭,૧૫૬ છે.

ઉપજ ખર્ચ:—સને ૧૯૧૮–૧૯માં રેલ્વેની ઉપજ રૂ. ૨૨,૬૫,૫૩૦ હતી. અને ૧૯૨૯–૩૦માં તે રૂ. ૩૦,૪૪,૦૬૫ થઇ. ગયાં પાંચ વર્ષની સરાસરી ઉપજ રૂ. ૩૧,૭૦,૪૮૩ થઇ છે.

સને ૧૯૧૮માં રેલ્વે પાછળનો ખર્ચ ૮,૯૮,૨૬૮ હતો. ગયે વર્ષે રૂ. ૧૯,૩૭,૯૦૬નો થયો છે. અને છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં મુડી તેમજ આવક ઉપરનું સરાસરી ખર્ચ રૂ. ૨૪,૯૭,૭૬૪ આવ્યું છે.

વપરાયેલી મુડી:—અત્યાર સુધીમાં રેલ્વે પાછળ એકંદર રૂ. ૨,૦૬,૯૬,૭૪૪ ખરચાયા છે. જ્યારે તેની ચોખ્ખી આવક રાજ્યની તીજોરીમાં રૂ. ૩,૪૭,૧૫,૦૭૮ આવી છે.

નાણાં પ્રકરણી ખાતું.

હીસાબ તપાસણી:—ઓડીટ ખાતાની સ્થાપના કરવામાં આવી છે અને તેની પેટા તપાસણી શાખાઓ ખોલવામાં આવી છે.

બેંક:—મહારાજા ભાવસિંહજીના સમયમાં સ્થાપવામાં આવેલી બેંક અત્યારે ઘણી આબાદ હાલતમાં છે. સને ૧૯૧૮ માં હીદના બધા ભાગોમાંથી રૂ. ૭૩ લાખ બેંકમાં અનામત હતા; તે અત્યારે વધીને ૨ કરોડ ૮૦ લાખ થયા છે. બાંધી મુદતની રકમનું વ્યાજ ચાર ટકા અને સેવીંગ્સ બેંકમાંની રકમનું વ્યાજ ૩½ ટકા છે, જે ખાસ નોંધવા યોગ્ય છે. બેંકની વાર્ષિક ઉપજ સાડાનવ લાખની છે. વળી બેંકનું રીઝર્વ ફંડ પણ સ્થાપવામાં આવ્યુ છે. ભાવનગર રાજ્યની નાણાં પ્રકરણી બાબતમાં એક ખાસ નોંધ લાયક બાબત એ છે કે મહારાજા ભાવસિંહજીના રાજ્યકાળમાં રાજ્ય તરફથી પાંચ ટકા વ્યાજના દરે પંદર લાખની ફેસ વેલ્યુથી પ્રોમીસરી લોન કહાડવામાં આવી હતી જેનું અત્યારે પણ પ્રીમીયમ બોલાય છે. આ બેંક, બીજાં દેશીરાજ્યોને નાણા ધીરે તેમાં સરકાર પ્રોત્સાહન આપે છે.

વૈદ્યકીય ખાતું.

સને ૧૯૧૮-૧૯ માં ૩ હોસ્પીટલો અને ૧૯ ડીસ્પેન્સરી મળી કુલ ૨૨ ની સખ્યા હતી. આ પૈકી યુરપની લડાઇ બધ થયા પછી વોર હોસ્પીટલ બંધ કરવામાં આવી.

સગીર વહીવટમાં વધારો:—(अ) ભાવનગરમાં ગોપનાથજી મેટરનીટી હોસ્પીટલ (ब) ત્રાપજમાં શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી હોસ્પીટલ (क) જનાના સ્ત્રી અને બાળકો માટે ઉમર જાનભાઈ ફ્રીમેલ ડીસ્પેન્સરી (ड) આયુર્વેદિક ઔષધાલય (इ) ડુંગરની ડીસ્પેન્સરી, અને મહુવામાં મેટરનીટી હોસ્પીટલ ઉઘાડવાની મંજુરી આપવામાં આવી છે.

મીડવાઇફ્રી વર્ગ:—ગોપનાથજી મેટરનીટી હોસ્પીટલમાં નર્સીંગ અને સુવાવડનું કામ શીખવાના વર્ગની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

રેડક્રોસ સેંટરઃ—ભાવનગરમાં રેડક્રોસનું સેંટર ઉઘાડવામાં આવ્યું છે. તે માટે દરબાર તરફથી વાર્ષિક ૨,૬૦૦ રૂપીઆ આપવામાં આવે છે. જ્યાંથી જુદાં જુદાં સ્થળોએ દર વર્ષે બેબી વીક ઉજવવામાં આવે છે. ગરીબ વર્ગની સ્ત્રીઓની સુવાવડ પ્રસંગે નર્સોની મદદ આપવામાં આવે છે, અને મીડવાઇફરીનું કામ શીખવા માટે સ્કોલરશીપો આપવામાં આવે છે.

આયુર્વેદિક ઔષધોઃ—જ્યાં લોકોની ઇચ્છા હોય છે ત્યાં ડીસ્પેન્સરીઓમાંથી આયુર્વેદિક ઔષધો મળી શકે એવી ગોઠવણ છે, અને ગામડાંઓમાં મફત સુદર્શન–ખાસ કરીને મેલેરીઆ માટે—છુટથી વહેંચવામાં આવે છે.

ફરતા ડૉકટરઃ—ગામડાંઓમાં કોલેરા વગેરે રોગો ફાટી નીકળે ત્યારે ફરી દરદીઓની સારવાર કરે માટે આ જગા કહાડવામાં આવી છે.

મકાનઃ—તખ્તસિંહજી હોસ્પીટલમાં દરદીઓ સારૂ એક નવું વધારાનું મકાન બાંધવામાં આવ્યું છે, તેમ મહાલોમાં પણ દવાખાનાનાં નવાં મકાનો બાંધવામાં આવ્યાં છે.

ખર્ચઃ—વૈદ્યકીય ખાતાનો ખર્ચ પહેલાં રૂા. ૭૬,૫૨૫ હતો તે વધીને અત્યારે ૧,૪૩,૪૪૦ થયો છે.

કેળવણી ખાતું.

પ્રાથમિક કેળવણીનો ફેલાવોઃ—પાંચસો માણસ અને તે ઉપરાંતની વસ્તીવાળાં ગામોમાં દર વર્ષે બાર નવી શાળાઓ ખોલવાનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યાથી ૯૭ ગામોમાં નવી પ્રાથમિક શાળાઓ ઉઘડી છે.

સગીર વહીવટ દરમિયાન નીચે પ્રમાણે કેળવણીની સંસ્થાઓ ઉઘડી.

૩ હાઇસ્કૂલ, ૩ મીડલસ્કૂલ, ૯૭ પ્રાથમિક શાળાઓ,
૫ દરબારી મદદ મેળવતી શાળાઓ.

પછાત વર્ગની કેળવણી:—દરબાર, પછાત વર્ગની કેળવણી માટે ખાસ ધ્યાન આપે છે. સ્કૂલો અને કોલેજમાં ખેડુત વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની ફી લેવામાં આવતી નથી. તેમજ તેઓના હિત માટે સ્કોલરશીપો પણ કહાડવામાં આવી છે. અને સારી રીતે ચલાવવામાં આવતી અંત્યજ વર્ગની સ્કૂલોનો બધો ખર્ચ નીકળે એટલી મદદ આપવામાં આવે છે.

બીજા સુધારા:—વિદ્યાર્થીઓની વૈદકીય તપાસ કરવામાં આવે છે. બધી પ્રાથમિક શાળાઓમા શારીરિક શિક્ષણ ફરજીઆત છે. અને તે લોકપ્રિય થતું જાય છે. અંગ્રેજી શાળાઓમાં ડૅાલ્ટન પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે. તેમ ઘણા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને ઇંગ્લેંડ અને યુરોપમાં અભ્યાસ કરવા જવા માટે સ્કોલરશીપો આપવામાં આવી છે,

શાળાનાં મકાનો:—સ્કૂલો માટે ઘણાં નવાં મકાનો બાંધવામાં આવ્યાં છે. દર સાલ શાળાઓનાં મકાનો માટે ૧ લાખ રૂપીઆ ખર્ચવાનો પ્રબંધ કરવામાં થયો છે. અને ગ્રાંટ ઇન એઇડ સ્કૂલોની ગ્રાંટ આપવા સંબંધી ધારાઓમાં ઉદારતા ભરેલો સુધારો કરવામાં આવ્યો છે.

સ્ત્રીઓ માટે સંસ્થા:—મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓની કેળવણી માટે શાળા સ્થાપવામાં આવી છે. જેને દરબાર તરફથી ઉદારતા ભરી ગ્રાંટ આપવામાં આવે છે.

વિધવાગૃહ:—વિધવાશ્રમ સ્થાપવામાં આવ્યું છે જેને દરબારે ૨૫ હજારની બક્ષિસ આપી છે.

વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા અને કેળવણી લેનારની સરાસરી:—૧૯૧૮-૧૯ માં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨૧,૭૨૧ ની હતી. ૧૯૨૯ માં ૨૯,૪૪૧ ની થઈ. તે પૈકી બાળાઓમાં

૩,૩૮૫ થી ૪,૧૭૧ સુધી વધારો થયો છે. એટલે કેળવણી લેવાની ઉમર લાયક થયેલાની સંખ્યાના દર સૈકડે ૭૪.૯ છોકરાઓ અને ૨૦ ટકા બાળાઓ કેળવણી લે છે. અને સમગ્ર વસ્તીના પ્રમાણમાં ૬.૯ ટકા કેળવણી લે છે, તથા ગામોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં ૧⅞ ગામે એક સ્કુલ છે.

કૉલેજ:—આર્ટસ કૉલેજનું નવું મકાન સારી જગાએ બાંધવામાં આવે છે. તેમાં ઇંટર સાયન્સના વર્ગ ખોલવા માટે સગવડ કરવામાં આવશે.

ખર્ચ:—૧૯૧૮—૧૯માં કેલવણીનો એકદર ખર્ચ ૧,૮૬,૦૨૧ હતો તે વધીને હાલ ૧૯૨૮—૨૯ માં ૪,૮૫,૫૯૫ થયો છે.

સામાન્ય.

ભાવનગર શહેરને વીજળી પૂરી પાડવામાં આવી છે. નામદાર મહારાજા ભાવસિંહજીની ઇચ્છાનુસાર આખા રાજ્યમાં પૂર્ણ રીતે દારૂ નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. લગ્નની વયની મર્યાદાનો કાયદો, બ્રિટિશ હીંદના સારડા એૅકટના ધોરણ ઉપર સ્થાનિક પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઇ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપરની સંક્ષિપ્ત નોંધ ઉપરથી જણાશે કે સદ્‌ગત મહારાજા સાહેબે જે ઉદારતા ભરેલી રાજનીતિ અખત્યાર કરી હતી તેને બરાબર રીતે અનુસરવામાં આવ્યું છે.

આવક અને ખર્ચ

આવક ૧૯૧૮—૧૯	આવક ૧૯૨૯—૩૦	સગીર વહીવટમાં આવકમાં વધારો.
૫૭,૪૭,૯૫૩	૧,૨૬,૨૩,૫૯૪	૬૮,૭૫,૬૪૧

ખર્ચ ૧૯૧૮—૧૯	ખર્ચ ૧૯૨૯—૩૦	સગીરવહીવટમાં ખર્ચમાવધારો
૪૫,૩૩,૨૭૪	૧,૦૫,૩૧,૬૩૯	૫૯,૯૮,૩૬૫

છેલ્લાં પાંચ વર્ષનું સરાસરી પ્રમાણ—

	૧૯૧૮–૧૯	૧૯૨૮–૨૯	વધારો
આવક	૫૧,૨૮,૧૫૫	૧,૦૪,૬૫,૩૮૬	૫૩,૩૭,૨૩૧
ખર્ચ	૪૨,૫૨,૪૩૯	૮૬,૯૪,૨૬૬	૪૪,૪૧,૮૨૭

સગીર રાજ્ય વહીવટ દરમ્યાન ખર્ચ બાદ કરતાં ઉપજમાં ૧ કરોડ ૯૪ લાખનો વધારો થયો છે. જેમા રેલ્વે રીઝર્વ ફંડના રૂ. ૭૮ લાખનો સમાવેશ થાય છે. આ સિવાય રાજ્યે ખેડુત સંકટ નિવારણ ફંડમાં રૂ. ૨૦ લાખ આપ્યા છે.

(13) His Highness' Banquet Speech at Rajkot

Maharaja Jam Sahed, Hon'ble Mr Kealy, Your Highnesses, Ladies & Gentlemen,

You will, I hope, agree with me, that it is difficult for me, to make an adequate reply, to what Maharaja Jam Saheb has just said. I am deeply touched by Your Highness' referenee, to that great Jadeja Princess, who became the Grahini, of my noble father – I mean my respected, mother whose name became famous, as one of the most enlightened of Maharanis. And Your Highness, I am happy to think, that this is not the first time, that a Princess of the Ruling House of Gondal, comes to make Pavitra, the House of a Ruler of Bhavnagar.

I am most grateful to Your Highness, and you all, for your good wishes.
I have just been experiencing expressions of my people in Bhavnagar, and here I feel the deep warmth of your friendship, on this happy occasion. I sincerely hope that, these our relationships, may grow still more close, and pray that, with these your good wishes, and "Ashirvad" of elders, God may bless the life that lies before me and my Maharani.

Your Highness, I thank you again, most sincerely for the very kind way in which you have proposed my health, and you, Your Highnesses, ledies & gentlemen, for the very cordial way in which yau responded to it.

And now will you all drink with me the very good health of His Highness Maharaja Jam Saheb ? You all have known him long. I have myself lately been His Highness' guest in his capital, seen the wonders of his, work and tasted of his splendid hospitality. He is a true sportsman, a most generous host and a real friend of us all. Your Highnesses, ledies & gentlemen, I give you the very good health of His Highness Maharaja Jam Saheb.

શબ્દ શુદ્ધિ.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	નીચે પ્રમાણે વાંચવું.
૨૪	૧૬	રતિલાલ માણેકલાલે
૩૧	૨	તેમનો વિવાહ
૩૮	૪	પ્રાયઃ ને બદલે પ્રાયશઃ
૪૫	૨૨	ગયો હતો.
૪૬	૧૨	' અને ' કાઢી નાંખવો
૪૭	૬	to sanction
૫૯	૫	of a Ruler
૫૯	૮	the pitch
૬૦	૬	father and ancestors.
૬૦	૭	great traditions,
૬૦	૨૪	to convey
૬૪	૧૧	unabated
૬૫		ફુટનોટ ન જોઇએ.
૭૪	૨	future
૭૫	૧	ef ને બદલે of
૭૮	૨-૧૬	possible-Viceroyalty
૯૦	૨૦	ફરતી હતી.
૯૨	૨૨	' નીચે પ્રમાણે ' કાઢી નાંખવું
૯૪	૨૩	' last ' ને બદલે late અને ' the ' કાઢી નાંખવો.

૯૫	૧૫-૨૦	'of' કાઢી નાંખવો.-help-lessness
૯૬	૧-૫-૯	honour—disappeared-me પછી is-beneficent
૧૦૯	૧	વિઠ્ઠલદાસ મહેતા.
૧૧૧	૧૩	ભાષણ.
૧૬૩	૧૨	Heir-apparent
૧૭૧	૬	બજાણા-પાટડી.
૧૯૧	૧	Saheb
,,	૭	reference
૧૯૨	૧૪	ladies
,,	૧૫	you

30877